

TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ VE 1915 OLAYLARI

Prof. Dr. İBRAHİM TELLİOĞLU

TÜRK OCAKLARI TRABZON ŞUBESİ YAYINLARI

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE 1915 OLAYLARI

Prof. Dr. İBRAHİM TELLİOĞLU

TÜRK OCAKLARI TRABZON ŞUBESİ YAYINLARI

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE 1915 OLAYLARI

Yazan:

Prof. Dr. İbrahim Tellioglu

1. Baskı, Ocak 2015

ISBN: 978-605-65449-0-3

Kapak Tasarımı:

Yard. Doç. Dr. Raif Kalyoncu

Yapım / Uygulama:

Türk Ocakları Trabzon Şubesi

Kitap yayın No: 17

Baskı:

Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon

Tel: 0462 321 53 38

İletişim:

Türk Ocakları Trabzon Şubesi

Cumhuriyet Mah. Kasım Sok Nu: 11, Kat: 1

Ortahisar / Trabzon-Türkiye

Tel. (0.462) 326 15 70

Belgegeçer: (0.462) 326 15 70

e-posta: turkocaktrb@gmail.com

Eserin bütün hakları saklıdır. Yazarından ve Türk Ocakları Trabzon şubesi-
sinden izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, çoğaltma
yapılamaz ve yayımlanamaz.

Kapak Resmi: ŞEHİT DİPLOMATLAR ANITI, Ottawa-Kanada

Anıt Açılış Tarihi: 20 Eylül 2012.

Anıt Tasarım: Azimet Karaman, Levent Timurhan,

Reha Benderlioğlu, Necmettin Yağcı

İBRAHİM TELLİOĞLU

1972 yılında Samsun’da doğdu. İlk, Orta ve Lise tahsilini Samsun’da tamamladıktan sonra, 1989’da Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandı. Bu bölümden 1993 yılında mezun oldu. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde başladığı yüksek lisansını 1996’da tamamladı. 2002 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim dalında, Prof. Dr. Salim CÖHCE danışmanlığında “*Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkler*” konulu tezini tamamlayarak bilim doktoru unvanı aldı. 06.04.2006 tarihinde Genel Türk Tarihi bilim alanında doçent olan, 28.07.2011 tarihinde aynı anabilim dalında profesör kadrosuna atanan İbrahim TELLİOĞLU, halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İbrahim TELLİOĞLU’nun, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon Rum Devleti (1204-1461), İlk Çağdan Osmanlılara Samsun isimli kitaplarının yanı sıra çoğunluğu Doğu Karadeniz Bölgesi ve Kafkasya tarihine ilişkin çok sayıda yayımlanmış makale ve bildirisi bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	1
Önsöz	7
Türk Ermeni İlişkilerinin Başlaması	9
Selçuklular Anadolu'ya Geldiğinde Ermenilerin Durumu	10
Ermenilerin Anadolu'nun Fethine Bakışı	12
Ermenilerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı	16
Osmanlı Devleti Döneminde Ermeniler	19
Dini Durum	19
Ekonomik Durum	21
Osmanlı Toplum Hayatında Ermeniler	25
Tanzimat ve Ermeniler	27
Ermenilerin Bağımsızlık Hedefleri ve Dış Destek Arayışları	28
Ermeni Meselesinin Uluslararası Bir Mesele Haline	
Dönüşmesi	31
Ermeni Meselesi ve İngiltere	32
Ermeni Meselesi ve ABD	39
Ermeni Meselesi ve Rusya	42
Ermeni Meselesi ve Fransa	44
Ermeni Meselesi ve Almanya	46
Ermeni Ayrılıkçı Hareketinin Ortaya Çıkışı	48
Zorunlu Sevk ve İskân Kanunu	50
Zorunlu Sevk ve İskân Kararının Tatbiki	53
Zorunlu Sevk ve İskânın Günümüze Yansımaları	56
Sonsöz Yerine	59
Ek	66
Seçilmiş Kaynakça	78

SUNUŞ

Bu nasıl kin..? Bu nasıl kampanya..? Bir asırdan beri devam ediyor. Hem içeride, hem dışarıda... 1915 Ermeni olayları... Türkiye özür dilesin, soykırım yaptım desin, tazminat ödesin...

Peki, çıkartılan isyanlar..? Öldürülen, yakılan insanlar... ASALA terör örgütünün öldürdüğü masum diplomatlar... 1992 Yukarı Karabağ, Hocalı-Azerbaycan katliamları..?

19. asırdan itibaren Batılılar tarafından kullanılan Ermeniler, Rumlar ve Kürtler Anadolu Türklüğünün başına bela edildiler. Oysa bunların Türklerden hiçbir alacağı yoktur. Söz konusu Türkler olunca Batılı devletler için medeniyet, insanlık, dürüstlük, adalet, bilim hiçbir anlam ifade etmiyor. Kendi ülkelerindeki mahkemelerin aldığı kararlara dahi uymuyorlar. Parlamentolarına sadece siyasi amaçlı "soykırım" kararları alılabiliyorlar. Gerçek tarihin böyle olmadığını da çok iyi biliyorlar ama kendi tarihlerinin soykırımla dolu olduğunu nedense hiç görmüyorlar. Mehmet Akif'in tek dişi kalmış canavar dediği de bu "kendin yap, iftira et" karakteridir.

Türkler bugüne kadar çok katliam gördüler, halen de görüyorlar, ama hiç katliam yapmadılar. Türkler çok sömürüldüler, halen de sömürülüyorlar, ama hiç sömürmediler.

Biz, Ermenileri “sadık millet” olarak görürken, Ermeniler özellikle Amerikan kolejlerinde ciddiyetle yetiştirildiler, şartlandırıldılar, kıskırtıldılar, hem Fransızlar hem de Ruslar tarafından sıkışık zamanlarımızda bize karşı maşa olarak kullanıldılar. İsyanlar çıkarttılar, savunmasız köylerimize saldırdılar, savaşta Osmanlı ordusuna arkadan saldırıp, ikmal yollarını kestiler. Yalnız Anadolu’da değil, Kafkasya’da, Azerbaycan’da da aynı şeyleri yaptılar. Bu durumda Osmanlı Devleti kendi emniyeti için gerekeni yaptı, gerekli ikazları yaptı, mecbur kalınca da zorunlu tehcir kanunu çıkarttı. Bu olaylar sırasında insanların çektiği sıkıntılar Devlet Arşivlerine ve dış kaynaklara dayanılarak tarihçilerimiz tarafından yeterince ve net bir şekilde ortaya çıkartılmış, yayınlanmıştır. Sonucu kısaca belirtmek gerekirse, bir asır önceki Ermeni olaylarında öldürülen Türklerin sayısı ölen Ermeni sayısından çok daha fazla olduğudur. Ermeni göçleri sırasında onları korumak için Devlet çok ciddi tedbirler almış, fakat halkın karşı saldırılarını önlemek de mümkün olamamıştır.

Ermeniler M.S. 451 yılında kiliselerini ayırdıkları için Bizans tarafından Anadolu’nun çeşitli yerlerine sürülmüşler, ezilip yok edilmekten Selçuklular tarafından kurtarılmışlardır. Esasen, Ermenilerin devlet kavramına uygun siyasi yapıları hiç olmamasının yanında sahip oldukları tek bir prensliği de Selçukluların Doğu Anadolu’ya gelişlerinden 19 yıl önce 1045’te Bizans ortadan kaldırmıştı. Bu tarihten sonra Ermeniler din ve kiliselerini Türkler sayesinde koruyup devam ettirebilmişlerdir. Ermeni tarihçi Urfa’lı Mateos Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan’ın ölümünde şunları yazar: “Kılıç Aslan’ın ölümü Hristiyanları yasa boğmuştur. Zira bu Sultan yüksek karakterli ve hayırsever bir insandır.” Bundan sonra

da Ermeni toplumu ve kilisesinin gelişiminin Osmanlı Devleti'nin gelişimine paralel olduğunu görüyoruz. Türklerin himayesinde Batı Anadolu'da ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulduğu gibi, Bursa başkent yapılıncaya bu merkez Bursa'ya taşınmış, İstanbul fethedilince buraya getirilmiş, Fatih'in özel fermanı ile İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Osmanlı Devletinde Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve 41 yüksek rütbeli memur görevlendirilmiştir. Burada özellikle, tehcir sırasındaki Nüfus İdaresi Genel Müdürünün de Ermeni bir vatandaş olduğunu vurgulamak gerekecektir.

Ermeni komitacıları, propagandistleri yanında onları destekleyen Rus ve Batılı diplomatlar da isyanların sebebi olarak hiçbir şekilde Ermenilerin açlığından, sefaletinden, gördükleri baskıdan, can ve mal tehlikesinden bahsetmemişlerdir. İsyanı çıkartırken, Osmanlı Devletine müdahale edileceği propagandasını yapmışlar, onları kışkırtmışlardır. Bu noktada isyanların gerçek sebebinin Batılılar ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalamak için Ermeni komitacıları ve kilisesi ile işbirliği yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Kiliselerde ve yabancı kolejlerde yaptırılan hazırlık eğitiminden sonra isyanlar başlatılmıştır.

Altı Doğu vilayetimizde (Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Sivas, Diyarbakır) bağımsız bir Ermenistan kurmak hedefindedirler. Daha sonra Adana, Halep ve Trabzon'u da buna katmışlardır. Vilayat-ı sitte denilen bu 6 vilayette en iyimser istatistiklere göre Ermeni nüfusu % 10'un altında idi.

Trabzon Vilayeti Trabzon, Rize, Gümüşhane ve Samsun sancaklarını içine alıyordu. 1895-96 Trabzon Vilayeti Salmesinde toplam nüfus 1.071.477 kişi olarak gösterilmiş, bunun da 42.349'u (% 4) Ermeni idi. Buna rağmen, bütün Vila-

yette toplam 1089 polis ve jandarma bulunmasından faydalanarak, 26 Eylül 1895 tarihinde bölge dışından getirilen milî-tanların da yardımıyla Trabzon şehir merkezinde isyan çıkart-tıklarını, ölen ve yaralananların olduğunu birkaç gün süren sıkıyönetim ilan edilmesi gerektiğini örnek olarak belirtmek isteriz. Bunun yanında Trabzon limanı, Doğunun giriş kapısı olduğu için silah kaçakçılığı için kullanılmıştır.

Bu mesele bütün olarak ele alındığı zaman Ermeni meselesinin büyük devletlerin Balkanlarda Hristiyan milletlere uygulattığı metotun hemen hemen aynısı olduğu, bunun da şu safhaları taşıdığı anlaşılmaktadır.

1- *Hazırlık Safhası*: Ermenilerle Türkler arasında dini, kül-türel, psikolojik, siyasi gerginlik yaratmak, Ermenilere millî şuur kazandırmak ve Ermenileri teşkilatlandırarak, ihtilalci cemiyetler kurdurtmak,

2- *Reform Safhası*: Ermenileri isyan ettirmek, Ermeniler lehine olaylara müdahale etmek ve reformlar (genel af, vs) yaptırtmak,

3- *Muhtariyet Safhası*: Tekrar isyan ve müdahale ettirmek ve sonuçta Ermenilere muhtariyet kazandırmak,

4- *Bağımsızlık Safhası*: Yine isyan ve müdahale ile Ermenilere bağımsızlık kazandırmak. (Doç. Dr. Ahmet Halaçoğlu. 1895 Trabzon Ermeni Olayları. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 109).

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos barış antlaşmasının 16 maddesine göre Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeni Patriği Nerses'in istediği yönde ıslahatlar yapılması ve buradaki Hristiyanların özellikle Kürtlere karşı korunması gibi hususlar kabul edilmiş, fakat hiçbir şey onları durduramamıştır. Bu hususlar Berlin Antlaşmasının 61. maddesinde de yer almıştır.

Alınan tedbirlerle, uyguladıkları yukarıda belirtilen metot Balkan ülkelerinden farklı olarak ikinci safhada durdurulmuştur.

İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale önlerinde bulunduğu, Osmanlı'nın çeşitli cephelerde savaştığı bu dönemde, 24 Nisan 1915'te Ermeni komiteleri kapatılmış, yöneticileri tutuklanmıştır. Tehcir Kanunu'nun çıkış tarihi ise 27 Mayıs 1915'tir. Bu Kanunun bütün amacı sivil ve askeri güvenliği sağlamaktır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1919-1921 yılları arasında Osmanlı Devleti mensubu 145 kişi Malta adasına götürülmüş, İngiliz Kraliyet Başsavcılığı tarafından iki yılı aşkın bir süre yargılanmışlardır. Bunun için önce uluslar arası bir mahkemenin kuruluş hazırlıkları Milletler Cemiyetinde ele alınmış, bir Danışma Kurulu dahi oluşturulmuştur. Sonuçta, Başsavcılık 21 Temmuz 1921'de ellerinde bulunan belgelerle Ermeni katliamı suçunun gerçekleşmediğine hükmederek, Türklerin yargılamayacağı kararını vermiştir. Buna rağmen, Batılı devletler hâlâ hukuki değeri olmayan, sadece siyasi amaçlarla meclislerinde soykırım kararı almaya devam etmektedirler.

Bu kitapta, milletimize devamlı hakaret olarak devam ettirilen soykırım suçlamaları karşısında bu konu bir defa daha kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Emek sarfederek, bu kitabı hazırlayan değerli bilim adamı tarihçi Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu'na teşekkür eder, sağlık ve başarılar dilerim.

Saygılarımla

Prof. Dr. Mithat Kerim Arslan
Türk Ocakları Trabzon Şubesi Başkanı
Şubat 2015

Bu sayfa boş

ÖNSÖZ

Türkler ve Ermeniler tarihin belirli dönemlerinde bir arada yaşamış iki topluluktur. Türklerin Kafkasya ve Anadolu'ya göç etmesinden sonra en fazla temasta bulunduğu Hristiyan toplulukların başında Ermeniler gelir. Tarihin akışı içerisinde inişli-çıkışlı bir seyir izleyen Türk-Ermeni ilişkileri genel itibariyle olumlu çizgide gelişmiştir. Türk-Ermeni ilişkileri dendiğinde Türkiye'de ve dünyada ilk akla gelen, 1915 olaylarıdır. Esas itibariyle iki taraf arasındaki münasebetleri Osmanlı Devleti'nin son dönemine düğümlemek ve burada yaşanan olumsuz hadiseler üzerinden önermeler üretmek tarihi gerçeklerle çok bağdaşmaz. Osmanlı Devleti'nin dağılma süreci ve I. Dünya Savaşı pek çok acıya sebep olmuştur. Bu dramı yaşayanların başında Osmanlı vatandaşları gelir. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında milyonlarca insan hayatını ya da yerini yurdunu kaybederken çekilen ortak acılar bugün bile canlılığını korumaktadır. Bu acıya maruz kalan Osmanlı vatandaşları arasında yer alanlardan birisi de Ermenilerdir.

1915 olayları, sebebi unutilan, sonuçları üzerinden değerlendirme yapılan bir meseledir. Dünyada oluşan algı 1915'te Türklerin Ermenilere "soykırım" uyguladığı yönündedir. Ancak bu iddiayı dillendiren ya da sahiplenenlerin

pek çoğu o dönemde yaşananlar hakkında genel hatlarıyla da olsa bilgi sahibi değildir. Türklerin ya da Ermenilerin kim olduğunu bile bilmeyen milyonlarca insan, Ermeni propagandasının tesiriyle Türklerin “soykırım” yaptığına inanmaktadır. Ancak daha acı olanı Türkiye kamuoyunun meseleyle ilgili bilgi birikimi çok azdır. Halkımızın büyük kısmı bu meseleyle ilgili olarak bilgiye dayanmayan fikir sahibidir. Elinizdeki bu çalışma ile tarih boyunca Türk-Ermeni ilişkileri ve 1915 olayları genel hatlarıyla anlatılarak bilgi vermek, ilgi duyanları daha ayrıntılı bilgi bulabilecekleri eserlere yönlendirmek amaçlanmıştır. Başlığından ve içeriğinden anlaşılaçağı üzere akademik bir amacı yoktur. Bu eser ile kamuoyundaki bilgi eksikliği ve kirliliğinin önüne geçmek, meselenin hassasiyetine uygun biçimde halkın duyarlılığını artırmak hedeflenmiştir.

Prof. Dr. İbrahim TELLİOğLU
Samsun-Ocak 2015

TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi seyrini 5. yüzyılın ortalarından itibaren takip etmek mümkündür. Esasında Ermeni kaynaklarında Türklerle ilgili bilgiler çok daha eskiye gider. Ermeniler M.Ö. 2. yüzyılda Doğu Anadolu bölgesinde hâkimiyet kurmaya çalıştıklarında, Kars civarında Türklerle karşılaşmıştı. Ermeni tarihçisi Khorenli Moses'in kayıtlarına bakılırsa, M.Ö. 149-127 arasında, Bulgarların Vanand boyu Kars ile Pasin arasında bulunmaktaydı. Bu dönemde Bulgarların bölgeye nasıl yerleştiği karanlık kalsa da Ermeni kaynakları vasıtası ile Malazgirt Savaşından çok uzun süre önce Türklerin Doğu Anadolu'da bulunduğu öğrenilir. Ancak aynı kaynakta bu Türk topluluğu ile Ermenilerin münasebetlerine dair bir bilgi bulunmadığı için herhangi bir değerlendirme yapmak mümkün olmaz. O sebeple açık bilgilerin yer aldığı 5. yüzyıldan itibaren Türk-Ermeni ilişkilerini başlatmak daha makuldür.

5. yüzyılın ortalarında Romalılarla Sasaniler arasında Doğu Anadolu'yu ele geçirme mücadelesi vardı. Ermeniler de bu çekişmede iki güçten birisinin yanında yer alarak bölgedeki varlıklarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Dönemin kaynaklarına bakılırsa Roma tarafında kalan Ermeniler, İranlılara karşı mücadelede Hunlardan destek istemiştir. II. Yazkert (438-457) devrinde gerçekleşen Ermeni-Sasani çatışmalarında İranlılara karşı tek başına direnemeyen Ermeniler, mücadele edebilmek için Hunlarla işbirliği yapma kararı almışlardır. Hunlar da bu talebe olumlu cevap verince iki taraf arasında ittifak yapılmıştır. Bu dönemin Ermeni kaynaklarında Türklerle ilgili tasvirler oldukça yalın bir dille kaleme alınmıştır. Selçuklular devrinin başlangıcında ortaya çıkan nefret ve abartı dolu tasvirlerle bu dönemde rastlanmaz. Hunların güçlü bir orduya sahip olduğu gibi Türklerin askerî özelliklerinden bahseden Ermeni tarihçileri dini ya da mitolojik betimlemelerle onları tanıtmaya çabalamazlar. Böylece Hunlardan itibaren batıya göç eden Türkler, *sınır komşusu*, *müttefik*, *güçlü* gibi çeşitli sıfatlarla Ermeni kaynaklarında yer bulur.

SELÇUKLULAR ANADOLU'YA GELDİĞİNDE ERMENİLERİN DURUMU

Selçuklu öncüleri 1018'de Anadolu'ya ulaştığında Ermenilerin Van, Ani, Kars, Erzurum'da prenslikleri vardı. Van dışındakiler Bagrathlı ailesi mensupları tarafından yönetilmesine rağmen aralarında siyasi birlik yoktu. Zaman zaman birbirleriyle mücadele eden bu prenslikler bölgedeki güç dengeleri içinde başka devletlerle işbirliği yapabilmekteydi. Haliyle Doğu Anadolu'da Ermenilere ait güçlü bir siyasi birlikten söz etmek mümkün değildir.

1018'de Çağrı Bey önderliğindeki Selçuklu akıncıları Van Gölü havzasına girdiklerinde buradan Azerbaycan'a doğru ilerlemişler ve karşılarına çıkan bütün kuvvetleri mağlup etmişlerdir. Bu sefer sonucunda Çağrı Bey, Doğu Anadolu'da kendilerine karşı durabilecek ciddi bir güç olmadığını tespit etmiştir. Onun gördüğü ikinci şey bölgede yoğun bir nüfus olmadığıdır. Prensliklerin merkezlerinin bulunduğu güçlü surlarla korunan şehirler ve etrafında bir yoğunlaşma varken kırsal alan neredeyse tamamen ıssızdır. Bu insansız bölgenin en önemli özelliği, iklim ve bitki örtüsü itibarıyla Selçukluların yerleşim tarzına uygun, aynı zamanda hayvancılık yapmaya müsait yapısıyla Türkmenlerin geçimini sağlayabilecek bir konumda olmasıdır. Buradaki Ermeni nüfusun az olması Selçuklu göçünden sonra şöyle bir tablonun oluşmasına zemin hazırlayacaktır: Türkmenler Anadolu'ya o kadar kalabalık bir nüfusla göç edecektir ki Ermeniler, nüfusun geneline oranla azınlık durumuna düşecektir. Çağrı Bey 1021'de tamamladığı seferin dönüşünde, daha sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu olacak kardeşi Tuğrul Bey'e, *Doğu Anadolu'da kendilerine yurt olabilecek çok güzel bir yer keşfettiğini* bildirecektir. Bu tespit Selçukluların zihninde o kadar önemli bir yer tutmuştur ki, devlet kurulduktan kısa süre sonra bölgeyi bütünüyle fethetmek için girişimlere başlamışlardır.

1021'de sona eren Selçuklu keşif seferinden sonra Doğu Anadolu'da önemli siyasi değişiklikler olmuştur. İlk önce Van Gölü havzasındaki Ermeni prensi Senekerim, Selçuklulara karşı uğradığı mağlubiyetin etkisiyle Bizans imparatoruna bir teklif götürerek daha güvenli bir yer tahsis etmesi karşılığında hâkimiyet alanını onlara bırakmak istediğini bildirmiştir. Doğudaki savunma hattını güçlendirme çabasında olan impara-

tor da bu teklifi kabul etmiş, Ermeni prensini Sivas ve çevresine yerleştirirken kendisi de Van gölü çevresine hâkim olmuştur.

1021'deki bu değişiklik iki tarafın rızası ile gerçekleştiği için bölgede fazla bir huzursuzluğa sebep olmamıştır. Ancak bu dönemden sonra Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'ya yayılma siyaseti Ermenileri derinden etkileyecektir. II. Basileios ve Monomakhos zamanında yürütülen bu siyaset neticesinde bölgedeki Ermeni prenslikleri ortadan kaldırılacaktır. Dönemin Ermeni kaynaklarında bu gelişmenin büyük acılara sebep olduğu uzun uzun anlatılmaktadır. 1045'e kadar devam eden seferler sonucunda Doğu Anadolu'daki bütün Ermeni prenslikleri tarih sahnesinden silinirken bölgenin Türklere karşı savunmasını Bizans imparatorlarının atadığı valiler ve komutanlar yerine getirecektir. Bazı çalışmalarda yer aldığı üzere *Türkler Anadolu'ya geldiğinde burada bulunan Ermenilerin bağımsızlığına son verdi* tarzındaki önermeler tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira Selçuklular Anadolu'ya ulaştığında Ermenilerin bölgedeki prenslikleri Bizans tarafından ortadan kaldırılmıştı ve ülkedeki siyasi hâkimiyeti elde etme mücadelesi Türklerle Romalılar arasındaydı.

ERMENİLERİN ANADOLU'NUN FETHİNE BAKIŞI

Selçuklular Anadolu içlerinde Bizans ile mücadele edeceklerdi. Bu şartlar altında Ermeniler bir tercih yapma durumunda kalmışlardır: Ya Bizans tarafında yer alacaklardı ya da Selçuklular. Ermeniler açısından Selçukluların çeşitli özellikleri vardı. İlk olarak Selçuklular Müslüman'dı. Ermenilerin algılamasına göre İslamiyet uydurulmuş bir dindi, Hz. Muhammed de bir peygamber değil yeni bir din ortaya atmış bir

kişi idi. Haliyle Selçuklular, Ermenilerin bakış açısı ile *kâfirdi*. Aradaki din farklılığından kaynaklanan bakış açısı sadece bütün ortaçağa damga vurmakla kalmamış 20. yüzyılın ilk yarısına kadar etkisini devam ettirmiştir. Hal böyle olunca Ermenilerin, Selçukluların Anadolu'ya gelmesine bakışını şekillendiren dini hassasiyet ortaya çıkmaya başlamıştı.

İkinci olarak Selçukluların öncüleri 1018 yılında Van gölü çevresinde gözüktüğünde Ermeniler onları karşılamak üzere bir orduyla beraber harekete geçmişlerdi. Ancak Selçuklu süvarilerine karşı büyük kısmı piyadelerden oluşan Ermeni kuvvetleri hiçbir varlık gösteremedi. Bu hezimetten sonra uzun bir süre Ermeni tarihçileri Selçukluları *kıyamet alameti* olarak göstermişti. Onların yaptığı bu tanımlama, Selçuklulara karşı herhangi bir direniş gösterememenin toplumsal hafızada oluşturduğu korku ve tedirginliğin yansımasıdır.

Selçuklular Anadolu'ya gelmeye başladığında o kadar kalabalık bir nüfusa sahipti ki onlarla ilk karşılaşan Doğu Anadolu'daki topluluklar büyük endişeye kapılmışlardı. Bu göçün tanıklarından bir Süryani tarihçisinin tarifiyle *dünyanın Türkleri alamayacağını* düşünmelerine sebep olacak sayıda Selçuklu nüfusu Anadolu'ya gelmeye başlamıştı. Ermeniler de bu gelişmelerden etkilenerek Türk göçünü durdurabilecek bir gücün yanında yani Bizans'ın yanında yer almayı tercih ettiler.

Bizans İmparatorluğu ile birlikte hareket etmelerine rağmen Ermenilerin bu devlete bakışı çok da olumlu değildi. Daha önce ifade edildiği üzere Bizans imparatorları Ermenilerin prensliklerini ortadan kaldırarak onların bağımsızlığına son vermişti. Yaklaşık çeyrek yüzyılda tamamlanan bu süreç Ermenilerin Bizans'a büyük kin tutmasına sebep olmuştu. Siyasi sebebin yanı sıra dini bakımdan da iki taraf arasında

önemli problemler mevcuttu. Bizans İmparatorluğu, Gregor-yen kilisesini ortadan kaldırarak Ermenileri İstanbul kilisesine bağlamaya çalışmaktaydı. 451'den beri Hristiyanlar arasında ortaya çıkan mezhep geriliminde Bizans İmparatorluğu'nun himayesinde Rum Ortodoks kilisesi, Ermenilerin de dâhil olduğu doğu Hristiyanlarının mezheplerini sapkın olarak ilan etmişti. Hal böyle olunca bu kiliseleri ortadan kaldırarak kendine bağlamaya, mensuplarını da Rum Ortodoks kiliselerinin üyesi haline getirmeye çalışmaktaydı. Hristiyanlık literatüründe bir mezhepten diğerine geçmek adeta din değiştirmek gibi algılandığından bu faaliyetler büyük tepki çekmekteydi. Gürcüler üzerinde nispeten başarılı olsalar da Ermeniler bu politikaya karşı direndi. Sonuçta mezhep değiştirmeyi reddeden binlerce Ermeni'nin katledildiği, binlercesinin de Doğu Anadolu'daki yurtlarından kopararak Balkanlara sürgün edildiğine dair Ermeni kaynaklarında pek çok dramatik olay yazılmıştır.

Aradaki bu dini ve siyasi anlaşmazlıklara rağmen Ermenilerin Bizans'ın yanında yer almasının sebebi, onların Selçuklulara göre ehven-i şer olmasıdır. Nihayetinde Bizans Hristiyan bir devlet olduğu gibi bölgedeki gücü de Selçuklular kadar değildir. Yani bu ittifakın altında Türk düşmanlığı ya da Rum sempatisi değil, dönemin konjonktürüne göre yapılan bir tercih yatar. Bu şartlar altında oluşan ittifak 1045'ten itibaren Selçuklularla mücadele etmeye başlayacaktır.

Ermeniler Selçuklulara karşı Bizans'la işbirliği yapmakla birlikte Doğu Anadolu'daki savunmanın askeri omurgası ve komutası Romalıların elindeydi. Zira bölgedeki Ermeni prenslikleri ortadan kaldırılınca onların orduları da dağıtılmış, haliyle bölgenin savunması Bizans'ın bölgeye gönderdiği komutanlar, onların kumandasındaki ordular ve destekçileri

olan Ermenilerden oluşmaktaydı. 1045'te Gence'de başlayan mücadelede büyük bir zafer kazanan Selçuklular 1048 Pasinler Savaşında da aynı neticeyi elde edince Ermeniler kaygıya kapıldılar. Bununla birlikte yaptıkları ittifaka sadık kaldılar. Ancak mücadele devam ettikçe, gittikçe büyüyen bir sıkıntı ortaya çıktı. Bizans'ın bölgedeki orduları Selçuklulara yeterince direniş gösteremeyince Ermeni tarafında önemli serzenişler başladı. 16 Ağustos 1064'te Ermenilerin önemli bir siyasi ve dini merkezi olan Ani şehri Selçukluların eline geçtikten sonra bu ayrışma zirveye çıktı. Ermeni tarihçileri, Bizans askerlerini *kurdu görünce sürüsünü bırakıp kaçan kötü çobanlara* benzeterek Türklere karşı tek başına bırakıldıklarını yazmaya başladılar. Bu ruh halinin bir neticesi olarak 1064'ten sonra Selçuklulara karşı ciddi bir direniş gösteremediler. Malazgirt Savaşında Romalıların yanında yer almalarına rağmen Ermenilerin gönülsüz savaştığı ve muharebenin başlarında savaş meydanından çekildikleri Bizans kaynaklarında yazılıdır.

1047-1071 arasındaki savaşlar Bizans tarafından devletin doğu sınırlarının güvenliği açısından bir değer ifade etmekteydi. Romalılar için Anadolu'nun doğusunda yer alan gelişmeler çok da hayati öneme sahip değildi. Daha ziyade İç Anadolu'nun batısındaki gelişmeler İstanbul için tehdit oluşturduğundan Bizans İmparatorluğu özellikle Batı Anadolu'daki Türk yayılmasına anında müdahale etmeye çalışmaktaydı. Ermeniler ise Selçuklu ilerleyişine daha farklı bir açıdan bakmaktaydı. Bağımsızlıklarını kaybetmelerine rağmen yaşadıkları yerler nihayetinde onların vatanları idi ve buraya Türk yerleşmesini engellemek için bütün çabayı sarf ettiler. Ancak sonuç, beklentilerinden çok uzaktı. Bununla birlikte bölge Selçuklu hâkimiyetine girince korkularının yersiz olduğunu anladılar.

ERMENİLERİN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE BAKIŞI

Ermeniler Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu idaresinde yaşamaya başlamışlardır. Bu hadise Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Melikşah dönemine denk gelir. O zamana kadar çeşitli gerekçelerle Selçuklulara karşı mücadele eden Ermeniler onların nasıl bir yönetim tarzı sergileyeceğini beklemeye başlamışlardır.

Ermenilerin ruhani liderlerinden katolikos Barseg'in Sultan Melikşah ile yaptığı görüşme, Ermenilerin Selçuklulara bakışının değişmesi anlamında çok önemlidir. Ermenilerin dini kurumlarına karşı yapılan bazı olumsuz davranışlar hakkında Selçuklu hükümdarına şikâyetle bulunmak üzere huzura çıkan katolikos, durumu Melikşah'a izah etmiştir. Selçuklu sultanı bu şikâyetleri dinledikten sonra Barseg'e, Hristiyanlara ve onların kurumlarına karşı yapılacak herhangi bir saygısızlığa kesinlikle müsamaha gösterilmeyeceğini ifade etmiştir. Böylece büyük korku duydukları ve Hristiyan düşmanı olarak kabul ettikleri Selçukluların aslında hiç de sandıkları gibi olmadığını anlamış, ayrıca katolikos Barseg de amacına ulaşarak müesseselerini koruma altına almıştı. Ancak görüşmenin özellikle bundan sonraki safhası Ermenilerin Selçuklulara bakışını değiştirecek mahiyettedir.

Melikşah, muhatabından bir talep gelmemiş olmasına rağmen, Ermeni ruhani liderine, onların dinlerinin olduğu gibi mezheplerinin de Selçuklular açısından kıymetli olduğunu beyan etmiştir. Bu beyan Ermeniler açısından oldukça önemlidir. Zira daha önceki dönemlerde müttefikleri olan Bizans, bağımsız Ermeni kilisesini ortadan kaldırarak onları Rum Ortodoks kilisesine bağlanmaya, yani mezhep değiştirmeye zorlamaktaydı. Hristiyanlarda mezhep değiştirmenin din değişt-

tirme gibi algılandığı göz önünde bulundurulursa, Ermenilerin buna direnmesi kadar doğal bir şey yoktu. Nitekim de direndiler. Ancak bu direnen grubun bir kısmı yok edildiği gibi ısrarcı olanların bir kısmı da yurtlarından edilerek Balkanlara sürülmüştü. Ermeni kaynakları bu insanların dramatik hikâyeleriyle doludur.

Selçuklu hükümdarının Ermenilere vaatleri din ve mezhep özgürlüğü ile sınırlı kalmamıştır. Melikşah görüşmenin devamında, Ermenilerin kilise ve manastırlarını vergiden muaf tutacaklarını da ifade ederek onlara büyük bir ekonomik katkıda bulunmuştur. Böylece Ermenilerin dini müesseseleri, başkasının desteğine ihtiyaç duymaksızın ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilecek birikime sahip olabilecektir.

Melikşah ile yapılan bu görüşmeden sonra Ermeniler, zannettiklerinin aksine Selçuklularının Hristiyanlık düşmanı olmadığını anlamışlardır. Bu anlayış değişikliği kısa sürede kendisini göstermiştir. Ermenilerde Selçuklulara karşı oluşmuş önyargılar ve korkular sona erdiği gibi Müslüman Türklerle yönelik tasvirler de değişmeye başlamıştır. Daha önceki Selçuklu hükümdarlarını *kan dökücü*, *Hristiyan düşmanı* gibi ifadelerle anan Ermeni tarihçileri şimdi yeni bir anlayışla onları tarif etmeye başlamıştır. Melikşah'ın ölümünü kaleme alan Urfalı Mateos, Müverrih Vardan gibi tarihçilerin onun hakkında *hepimizin babası*, *cihan hükümdarı*, *Hristiyanlara karşı en şefkatli hükümdar* gibi ifadeler kullanması, bu değişimin bir göstergesidir.

Ermenilerin Selçuklu idaresine bu bakış tarzı devletin güçlü zamanlarında varlığını korumuştur. Ancak Selçukluların gerileme döneminde bazı Ermeni grupları bağımsızlık ilan etme çabasına girmiştir. Bu grup Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu Çukurova'da bulunmaktaydı. Türkiye Selçuklula-

rının içine girdiği buhranlı dönemlerde pek çok kez isyan eden bu grup bölgede bağımsız bir devlet kurma girişiminde bulunmuştur. Devlet idarecileri imkân bulduklarında bu ayaklanmaları bastırmış, ancak bölgedeki Ermenileri ortadan kaldırma gibi bir çaba içerisine girmemişlerdir. İsyân etmekle birlikte Selçuklulara karşı mücadele edebilecek asker gücüne sahip olmayan Ermeniler yardım alabilecekleri bütün güçlerle işbirliği yapmışlardır. Bu açıdan ilk ittifak yaptıkları güç Haçlılar olmuştur. Birinci Haçlı orduları Anadolu'ya girdiğinde onlara destek olan Ermeniler bu sayede Çukurova'da bağımsızlık ilan edebileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak bu beklentileri karşılanmadığı gibi mezhepleri yüzünden daha öncesi Bizans'ın yaptıklarına benzer bir tutumla Haçlılar tarafından da aşağılanmışlardır. Bu tutum sebebiyle uğranılan hayal kırıklığı dönemin Ermeni kaynaklarına açıkça yansımıştır. Daha da önemlisi Maraş ve çevresindeki Ermeniler, Türkiye Selçuklu hükümdarlarına elçiler göndererek Haçlılara karşı yardım istemişlerdir. Bölgeye gönderilen yardımlar sayesinde yöre tekrar Selçuklu hâkimiyetine alınmıştır.

Görüldüğü gibi 1018'de başlayan ancak 1045-1064 arasında yoğunlaşan bu tasvirlerde ilk kez Müslüman bir unsurun bölgede hakimiyet kurması tehdidiyle karşılaşan Ermeniler, korku, bir o kadar da nefret dolu ifadelerle Selçukluları tarif etmişlerdi. Bu tanımlamayı yapan tarihçiler aynı zamanda din adamıdır ve sadece millî değil dinî tesirlerin de etkisi altında kalarak 11. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Türk tasvirini çizmişlerdir. Emevi ve Abbasi halifelikleri ya da Karahanlı, Gazneli gibi Türk-İslam devletlerine karşı yapmadıkları tanımlamaları Selçuklular için kaleme almaları, yaşanmamış şeyleri yaşanmış gibi ya da meseleleri olduğundan farklı anlatmak gibi aşırılıklara kaçmalarına zemin hazırla-

mıştır. Bunların temel sebebi, karşı durdukları ancak başarılı olamadıkları Selçukluların Doğu Anadolu'ya hâkim olmasıdır. Ancak ilk kez bir Türk devletinin idaresi altında yaşamaya başlayan Ermenilerin eski kanaatleri kısa sürede değişmiş gözükmemektedir. Keskin bir dönüşle Türk sultanlarından büyük övgüyle bahseden dönemin Ermeni tarihçilerinde Selçuklu hâkimiyeti altında yaşamının bir baskı oluşturduğu ve kaynaklardaki bu tasvir değişikliğinde etkisi bulunduğu düşünülebilir. Ancak başka kaynaklarda da benzer tanımlamalara rastlanılması ve Selçuklu idaresi hakkındaki övgü dolu beyanlarda, özellikle din özgürlüğüne vurgu yapılması, bu değişimin siyasi iktidarın el değiştirmesiyle çok ilgili olmadığı görüşünü güçlendirici niteliktedir.

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE ERMENİLER

Dini Durum

Osmanlı Devleti içerisinde yaşamakta olan Müslümanlar dışındaki diğer din mensupları devletin egemenliğini kabul etmenin bir şartı olarak verdikleri vergi ile hayatını daha önce olduğu gibi sürdürebiliyordu. Osmanlı sistemi din ve mezhep temelli olarak gruplandığı unsurların her birini millet sisteminin bir unsuru olarak ele alıyordu: Rum Milleti, Ortodoks Milleti, Yahudi Milleti, Ermeni Milleti gibi. Ortaya çıkan bu gruplaşma neticesinde her din ve mezhebe mensup topluluklar kendi gelenek ve dini inançlarını yaşatabilmiştir. Bu toplulukların dini liderleri cemaatlerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini düzenlemekteydi. *Millet Başı* olarak adlandırılan cemaat liderlerinin görevleri sadece dinî değil aynı zamanda idarî bir içeriğe de sahipti.

Ermeniler, Türk hâkimiyetine girdikten sonra çeşitli imtiyazlar elde etmişti. Onların Osmanlı'daki ilk ruhani merkezi Kütahya'da idi. Bursa fethedilince buraya taşınan Ermeni Patrikhanesi İstanbul'un fethi ile de 1461 yılında İstanbul'a nakledilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Ermeni cemaatine Patrik atayarak İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin temelini atmıştır. Böylece Ermeniler tarihte ilk kez İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi ile eşit seviyede temsil hakkına sahip olmuştur. Samatya'da bulunan "Sulu Manastır" yani Rum Kilisesi ve Kumkapı'daki Ermeni Patrikhane Kilisesi Osmanlı egemenliği altındaki Ermenilere tahsis edilmişti. Böylece Ortodoks ve Museviler dışındaki tüm gayrimüslim uyruklar da Ermeni Patrikliği'ne bağlandı. Ermeni patriği cemaatin din ve eğitim işleri, vergileri ve sorumlulukları bakımından resmi organlara ve Padişaha karşı sorumluydu. Bu devir ile birlikte İstanbul Ermeni patriği Osmanlı Devleti dâhilinde yaşamakta olan tüm Ermenilerin patriği konumuna getirilmiş oldu. Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyen tüm Hıristiyanların Ermeni Patrikliği'ne bağlanması ile Ermeni kilisesinin statüsü daha da artırılmış oldu. Süryani, Habeş, Kipti Kiliseleri, Çingeneler ve Bosnalı Bogomiller artık Ermeni patriğine bağlı olarak yaşayacaktı. Yavuz Sultan Selim'in halife olmasının ardından Ermeni din adamlarının yetkileri daha da genişlemiş, dini konularda suç işleyenleri cezalandırmak, evlilik ve boşanma davalarına bakmak, din adamlarını cezalandırmak, mükâfatlandırmak, kamu güvenliği ve kamu suçları dışındaki bütün davaları görececek birer mahkeme ve suçluların cezalandırılacağı hapisaneler kurma gibi çeşitli yetkiler elde etmişlerdir.

Ermeni Patrikhanesine verilen fermanlara göre tanınmış olan imtiyazlar şöyle sıralanabilir:

- Kendi aralarında evlenmelerine müsaade edilecek,

- İstanbul ve taşrada Ermenilere verilmiş olan kilise, manastır ve ziyaret yerlerinin onarımlarına ya da yeniden inşa edilmesine izin alınmak şartıyla müsaade edilecek,

- Patrik günlük hayatında, bindiği taşıtlarda, yolculuk ederken geçtiği yerlerde, yanındaki korumaları ve adamları dâhil olmak üzere kıyafet değiştirebilecek ve özel kıyafet giyebilecektir,

- Patriğin yanında taşıdığı asasına asla müdahale edilmeyecek,

- Diğer gayrimüslimler gibi cizye ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulacaklar,

- Patrik ve yardımcılarının yanında bulundurdıkları eşyalardan vergi alınmayacak. Patriğin yaşamını idame için kurduğu bağların mahsulünden, Ermeni ahalinin verdiği sıra, yağ, bal ve diğer eşyaların taşınmasında iskele ve kapılardaki görevli memurlar yardımcı olacaktır.

Ekonomik Durum

Osmanlı Devleti'nde Türkler genel itibariyle çiftçilik ve askerliği meslek edinmişti. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğu sarayda yönetim hizmetlerinde ve zanaat işlerinde çalışmıştır. Tımar sisteminin bozulmasıyla asker ihtiyacı toprağı işleyen köylülerden karşılanmaya başlayınca, gayrimüslimler askerlikten muaf tutulduğu için Türkler üretime yeterince katılamamıştı.

Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisi Osmanlı Devleti için ciddi bir gelir kaynağı vazifesi görmüştür. Bu vergi Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlerden askerlik görevi ile can ve mallarının güvenliği karşılığında alınan bir vergidir. Kadın, çocuk ve ihtiyar erkekler, körler, sa-

katlar, fakir olanlar, din adamları bu vergiden muaftı. Akıl ve bedeni sağlam, ödeme kudreti olan 14-75 yaş arası gayrimüslim erkeklerden alınmaktaydı. Ekonomik düzenin bozulmaya başlamasıyla cizyenin de alış usullerinde değişiklikler olmuştur. Özellikle din adamlarının vergiye dâhil edilmesi huzursuzluğa sebep olmuştur. Kapitülasyonlar sebebiyle 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupalılara tanınan ayrıcalıklardan yararlanmak için gayrimüslim Osmanlı tüccarları Avrupa devletlerinin etkisi altına girmişlerdir. Böylece sırtını Avrupa'ya dayamış güçlü bir ticaret oligarşisi oluşmuştur. Batılıların Osmanlı topraklarındaki ekonomik menfaatlerini devam ettirmek için ilişki kurduğu toplulukların başında Ermeniler gelir.

Osmanlı ekonomisi içerisinde Ermenilerin pek çok iş kolunda faaliyet gösterdiği görülmektedir. Köylerde oturan Ermeniler çiftçilik ve hayvancılıkla geçinirlerdi. Kasaba ve şehirlerde oturanlar ise esnaflık ve ticaretle uğraşırlardı. Bunların başında sarraflık gelir. Özellikle 16. yüzyıldaki sarrafların büyük kısmı Ermenilerden oluşuyordu. Sarraflık yanında bankerlik ve inşaat alanında çok faaldiler. Bunun dışında bezirgân, terzi, kalaycı, iplikçi, kürkçü, çilingir, dülger vb. sanat-kârlık alanları Ermenilerin elindeydi. Ticaretle uğraşan grup ise uluslararası şirketlerle işbirliği geliştikçe güçlenmeye başladı. Ermeni mimarlar özellikle İstanbul'da büyük öneme sahipti. Madencilik, vapur işletmeciliği gibi alanlarda da dikkat çekici yerlere ulaşmışlardı. Ermeniler bir yandan zanaat ve ticaretle gelişirken diğer yandan bilhassa maliye alanındaki devlet görevlerinde öne çıkmaya başlamışlardı. Özellikle Tanzimat'tan sonra maliyede ve bankalardaki önemli görevlere büyük ölçüde Ermeniler atanmıştır. 1839'da Gülhane Hattı Hümayunu ardından sarayda ve Hariciye Nezâreti'nde memuriyetlere alınmışlar, 1856'da Islahat Fermanı'ndan sonra

da, birinci sınıf hizmetlere ve görevlere getirilmişlerdir. Osmanlı Devleti Ermenilerin sadakatinin devam edeceğine güvenerek onlara hükümet işlerinde ve serbest hayatlarında en zengin ve rahat işleri veriyordu. Barutçubaşılık, demircibaşılık, hazinedarlık, muhasiplik, darphane sarraflığı, elçilik tercümanlığı, saray ressamlığı, gibi işlerin tamamı Ermenilerin elindeydi. Dışişleri Bakanı Gabriel Noradungian Paşa, PTT ve Bayındırlık Bakanı Artin Davut Paşa, Maliye ve Hazine-i Hassa Bakanı Agop Kazazyan Paşa, Dışişleri Müsteşarı Artin Dadyan Paşa, Hazine-i Hassa Bakanı Ohannes Sakız Paşa, Ayan Azası Ohannes Kuyumcuyan Paşa gibi isimler Osmanlı bürokrasisinde dikkat çeken isimlerden bazılarıydı. Dr. Bogos Sasyan (1744-1814) ve Dr. Manuel Sasyan (1775-1858) saraydaki hizmetleriyle dikkat çeken doktorlardır. Saray mensubu bu grup dışında sanatkâr Ermeniler Osmanlı sanat dünyası içinde oldukça önemli bir yer tutmuştu. Udî Afet Mısırlıyan, tanburî Aleksan Ağa, udî Arşak Çömlekcian, udî Kirkor Efendi, udî Hırant Kenikoğlu müzik dünyasında iz bırakan bazı isimlerdir.

Hamparsum nota sistemini 19. yüzyıl başında, III. Sultan Selim'in isteği ve desteği ile Ermeni asıllı müzisyen Hamparsum Limonciyan geliştirdi. Gerek Türk mûsikiğinde, gerek Gregoryan kilisesi dini musikisinde kullanılan Hamparsum notası, iki yüzyıl boyunca binlerce eserin kaybolmasını önleyerek müzik dünyasına paha biçilmez bir hizmet verdi.

Nesiller boyunca Dolmabahçe Sarayı ve Camii, Çırağan Sarayı, Aynalıkavak Kasrı, Darphane-i Âmire, Nusretiye Camii, Bayezid Yangın Kulesi, Ayazağa Kasrı, Çağlayan Camii ve Yıldız Sarayı, Maçka Silâhhanesi gibi büyük eserlerde mimar olarak imzası bulunan Balyan ailesi Osmanlı Devleti'nin

en dikkat çeken Ermeni ailelerindendir. Büyük ressamlar çıkaran Manas ailesi, saray kuyumculuğu, darphane meskûkât nazırı, Meclis-i Tanzimat üyesi, Meclis-i Maarif müsteşarı çıkaran Düzyan ailesi, saray barutçubaşılığı, dış işleri bürokratlığı, maliye bakanlığı müsteşarlığı gibi önemli görevleri kuşaklar boyunca yürüten Dadyan ailesi gibi aileler Osmanlı tarihinde iz bırakan bazı ailelerdir.

Ermeni olaylarının arttığı ve zorunlu yer değiştirmenin yapıldığı dönemlerde dahi Ermenilerden Osmanlı merkezî yönetiminde üst düzey görevlerde bulunan pek çok kişi bulunmaktadır. Hariciye Nezareti istişare odası muavinliğinde Nişan Civanyan Efendi, Dâhiliye Nezareti sicill-i ahval idare-i umumiyesi müdürü Agop Hamamcıyan Efendi, İstanbul polis müdüriyet-i umumiyesi heyet-i sıhhiye tabipliğinde Dikran Efendi, Adliye Nezareti ihsaiyat ve müdevvenat-ı kanuniye müdüriyetinde müdür olarak Serkis Karakoç Efendi, hazine-i hassa-i şâhane müdürlüğüne bağlı emlâk-ı hakanî muhasebe müdüriyetinde müdür olarak Agop Efendi, Maliye Nezareti müsteşarı Mihran Efendi, Hariciye Nezareti müsteşarlığında Ohannes Kuyumcuyan Efendi, kalem-i mahsus mümeyyizliğinde Dikran Çayan Bey, Nafia Nazırı olarak Sinabyan Efendi ayrılıkçı Ermeni olaylarının hızlı olduğu dönemde görev yapan önemli bürokratlardandır. Tehcir sonrasında ise Hazine-i hassa-i şâhane müdüriyet-i umumiyesi emlâk-ı hakanî muhasebe idaresi müdürü Agop Efendi, daire-i sadaret müdevvenat-ı kanuniye müdürü Karakoç Serkis Efendi, Adliye ve Mezahib Nezareti kanunname-i ticaret komisyonu reisi Hallacyan Efendi, azası Sinabyan Efendi, rüsumat müdüriyet-i umumiyesi kontrol kalemi müdürü Mihran Efendi, Maliye Nezareti tercüme kalemi müdürü Panosyan Efendi, Ticaret ve Ziraat Nezareti orman müdürü-

yet-i umumiyesi ithalât şubesi müdürü Oseb Ekşiyan, Şura-yı Devlet Tanzimat dairesi azası Hırant Asadoryan Efendi, Ziraat Bankası teftiş kalemi mümeyyizi Hırant Efendi, Adliye ve Mezahib Nezareti mahkeme-i istinaf cünha kısmı azası Artin Musticiyan Efendi, Adliye ve Mezahib Nezareti Beyoğlu bidayet mahkemesi birinci ceza dairesi azası Misak Mıgıryan Efendi gibi isimler önemli görevlerde bulunan bazı Ermenilerdir. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere devletin Ermeni bürokratlara güveni son ana kadar devam etmiş, ayrılıkçı olaylara ve zorunlu iskâna rağmen görevlerine devam etmelerinde bir sakınca görülmemiştir.

Osmanlı Toplum Hayatında Ermeniler

Ermeniler Osmanlı Devleti bünyesinde Türklerle beraber yaşamakta ve bütün gayrimüslimlerden alınan cizye vergisini ödeme karşılığında can, mal, ırz güvencesi kazanmaktaydı. Ermenilerden alınan cizyenin miktarı yıllık 360 akçe civarındaydı ki o dönemlerde inşaatta çalışan bir işçinin yevmiyesi 50 akçe idi. Ermeniler, Osmanlı vatandaşı olmakla birlikte vatandaşlık ilişkilerini bir düzen çerçevesinde yürütmeye başladı. Ermeni cemaati kendi aralarından seçtikleri “kethüda” vasıtası ile kadı, beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı gibi görevlilerle ilişki kurup işlerini yürütüyorlardı. Gerektiğinde kendi dini kitaplarına dair yemin teklif verilir ve bu yemin hukuki delil olarak kabul edilirdi. Ermeniler daha önceden olduğu gibi 17. yüzyılda da rahatça kendi mabetlerinde ibadetlerini yerine getirebiliyordu. Ayrıca dini kuruluşları ve can güvenlikleri devlet güvencesi altında bulunuyordu. Osmanlı Ermenilerinin dini lideri İstanbul Ermeni Patriği idi. Osmanlı Devleti, Ermeni Patriğine, Rum Patriği kadar yetki vermişti. İstan-

bul'da ikamet eden Ermeni Patriği taşradaki Ermenilerin dini işlerini buradan idare ederdi. Cemaat halinde yaşayan Ermenilerin kendi aralarında uyuşmazlık çıkması halinde bunun bir çözüme kavuşturulması için Osmanlı başkentine başvurulardı. Böylece bu sorunlar İstanbul tarafından çözülmüdü. Yine Ermeniler arasında kendilerine zulüm edenler ya da haksız yollarla çeşitli adlar altında vergiler almaya kalkanlar olursa bu durum derhal İstanbul'a şikâyet olunurdu. Böylece yapılan tahkikat sonucunda bu kişilere gerekli cezalar verildi. Bu suretle Ermeni cemaatinin huzur içinde yaşaması sağlanırdı. Ermeni piskoposları, rahipleri ve patrikleri hakkında da şikâyetler devlet tarafından incelenir, şahitlerin ifadelerine başvurulduktan sonra şikâyetlerin doğru olup olmadığı ortaya çıkar ve durum bir sonuca bağlanırdı. Asayiş ile ilgili sorun yaşandığında murahhaslara başvurulurdu. Özellikle papazların herhangi bir şekilde fesat çıkardıklarına dair bir iddia olursa bu durum murahhaslar tarafından araştırılırdı. Ayrıca Ermeni patriği taşradaki kazalardaki Ermeni papazlarının ve keşişlerinin ve din adamları dışındaki Ermenilerin devlete olan vergilerinin toplanmasına nezaret ederdi. İstanbul Ermeni patrikliğine, Tokat, Kayseri, Ankara, Sivas, Amasya, Merzifon kazaları bağlıydı. Bu şehirlerdeki Ermeni vergilerinin toplanmasına Sancak beyi, Voyvoda, Subaşı, Sipahi, Yenicheri, Zabiti, Tımar sahipleri ve diğer ehl-örf karışmazlardı.

İstanbul'un ticari hayatında da Ermeniler önemli bir yere sahipti. İstanbul'da yaşayan Hristiyanlardan sarraflık, esnaflık, ticaret ile uğraşanlar arasında pek çoğu Ermeni'ydi. Ermeniler, Akdeniz ve Doğu ticaretinde de oldukça etkindiler. Onlar, Sivas'ta, Tokat'ta, Kayseri'de, Ankara'da, Bursa'da ve Anadolu'nun içlerinde yerleşmiş olup, ticaretle uğraşıyorlardı. Sivas ve Tokat'ta tarımla, Ankara'da koyun, keçi yünü,

Bursa'da ipek ve tütün, Kayseri'de pastırma ve tütün ticareti ile meşguldüler.

Tanzimat ve Ermeniler

Tanzimat Fermanıyla gayrimüslimlere yönelik hakları içeren bazı düzenlemeler yapmak maksadıyla Millet Sistemi üzerinde birtakım değişikliklere gidilmişti. Femandaki en önemli değişiklik sistemin temelini oluşturan din ve mezhep farkının gözetilmeden herkesin eşit sayılması idi. Getirilen eşitlik ilkesi ile din esasına dayalı farklılık ve ayrıcalıklar üzerine kurulu olan millet sisteminde sıkıntılar meydana geldi. Gayrimüslimler için var olan kıyafet mecburiyeti, ev yüksekliği sınırı ve çan çalınamaması gibi yasaklar da ferman ile kaldırılmıştı. Bu düzenlemelerle birlikte bazı Ermeni aydınları cemaat üzerinde Patriğin sahip olduğu otoriteyi azaltmak için çaba göstermeye başlamıştır.

18 Mart 1863 yılında Padişahın onayladığı *Ermeni Milleti Nizamnamesi'*ne göre Patrik, piskoposlar arasından seçilecekti. Patrik adaylığı için 35 yaş sınırı ve Osmanlı uyruğunda olup, sicilinin temiz olma şartı aranmaktaydı. Böylece seçilen Patriğin vazifesi nizamname hükümlerini uygulamak ve yapılan işleri denetlemekten ibaretti. Biri ruhani diğeri cismani olarak düzenlenmiş olan meclisin yanında Meclis-i Umumi adını taşıyan 140 kişiden oluşan bir meclis daha vardı. Bu hak daha önce hiçbir azınlığa verilmemişti. Rum Nizamnamesinde Kilisenin cemaati üzerindeki denetimi çok güçlü iken Ermeni Cemaatinde durum farklılaşmaktaydı. Ermeni Cemaatinin sahip olduğu son meclis diğer cemaatlerde bulunmamaktaydı. Nizamnameye göre ruhban sınıfının Ermenilerin idaresindeki etkisi azaltılmıştı. Böylece kilisenin gücünü sınırlamak

isteyen aydınlar galip çıkmıştı. Diğer yandan nizamname ile birlikte Ermeniler kilise ve okullarını serbestçe yönetmiş, kendi kendilerini yönetim hakkı, aile ve miras hukuku alanlarında kendi din ve gelenek kurallarını uygulama hakkı, din görevlileri ile meclislerini seçme ve seçilme hakkı sahibi olmuştur.

Ermeni Patrikhanesinin gücünün azaltılmasına bağlı olarak kendilerini Ermeni toplumunun önderi olarak gösteren bazı siviller öne çıkmıştır. Bunlar başka ülkelerle temas kurdukları gibi cemaatleri adına Osmanlı Hükümeti ile muhatap olmaya alışmışlardır. Özellikle 93 Harbi sonrası Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesinde bu grubun etkisi büyüktür.

Ermenilerin Bağımsızlık Hedefleri ve Dış Destek Arayışları

Ermeniler gerek Selçuklu gerekse Osmanlı hâkimiyetinin kudretli devirlerinde devletle ya da diğer cemaatlerle herhangi bir kitlesel problem yaşamamıştır. Bu devletler güçlü oldukları devirlerde Ermenilerin ayaklanmalarına müsaade etmemişlerdir. Özellikle Selçuklular devrinde Çukurova'da çıkan isyanlar örneğinde olduğu gibi devlet ayaklanmaları bastırılmış, ancak bölgedeki Ermeni ahaliyi bu isyanlar sebebiyle cezalandırmamıştır. Diğer taraftan bütün vatandaşlarına vaat ettiği yükümlülüklerinden olmak üzere onların diğer topluluklar tarafından hor görülmesine ya da ezilmesine müsaade etmemişlerdir.

Türk devlet anlayışında vatandaşın devlete karşı yükümlülükleri içerisindeki en temel unsurlarından birisi devlet otoritesine karşı çıkılmamasıdır. Vergi vermek, askerlik yap-

mak vs. görevler bu uygulamanın çeşitli parçaları olsa da en önemli unsur devlet otoritesine zarar verici faaliyetlerden uzak durulmasıdır. Esasında bu kural en ilkel kabile devletinden günümüzdeki en modern devlete kadar büyük siyasi güçlerin vatandaşından istediği temel görevler arasında yer alır. Türk devletleri vatandaşlarına dini, mezhebi ve ekonomik özgürlük verirken karşılığında da devlet aleyhine bir faaliyette bulunulmamasını şart koşar. Aksi durum olduğunda ise bunu yapanın kim olduğuna bakmaksızın gereken cezai müeyyideleri işleme koyar. Devlet aleyhine faaliyete girişenin devletin kurucu unsuru ya da bir başkası olması cezalandırmanın şekli ve uygulanma biçimini farklılaştırmaz. Türk tarihi, devletin birliğini zedeleme suçu ile hayatını kaybeden pek çok hanedan mensubunun hikâyesi ile doludur. Fatih Kanunnamesinde devletin selameti açısından kardeş katline cevaz veren madde de bu tür girişimlerin önünü kapatmak maksadıyla konmuştur. Hal böyleyken bir grubun sırf Ermeni olduğu için cezalandırıldığını söylemek tarihi gerçeklerle bağdaşmaz.

Ermenilerin yoğun olduğu bölgede bağımsızlığını ilan etme çabaları makuldür. Devletler zayıflamaya başladığında onların bünyelerinden yeni devletler çıkması ile ilgili olarak sayısız tarihi örnek göstermek mümkündür. Ancak daha önce de çeşitli yerlerde vurgulandığı üzere Ermenilerin bu amaçlarını gerçekleştirebilecekleri insan ve asker sayısına sahip olmamaları, onları dış destek aramaya itmiştir. Haçlılar, Ruslar, Fransızlar bunların en çarpıcı örnekleridir. Bu devletlerin Selçuklu ya da Osmanlı ülkesine yönelik politikalarına dâhil olan Ermeniler, aldıkları dış destek karşısında bağımsızlık ilan etme hayalleri kurmuşlardır. Burada onların hedeflerine ulaşmaları açısından anlaşılamaz bir yan yoktur. Selçuklu ya

da Osmanlı taraflarından baktığınızda ise bu Ermeni grupları ayrılıkçı unsurlardır ve fırsat bulunduğunda kontrol altına alınmalıdır. Kaba olarak tarafların amaçlarını ve gelişmelerin seyrini bu mantıkla izah etmek mümkündür.

Türkiye’de belirli eserlerde dile getirilen iki husus Türk-Ermeni ilişkilerini tarif ederken çeşitli yanlış anlamalara yol açmaktadır. Bunlardan birincisi, *bir başka devlet tarafından verilmeyen dini, mezhebi ve ekonomik özgürlüklere rağmen Ermenilerin dış güçlerin propagandasına kanarak ihanet içine girdiği* şeklindeki yaklaşımdır. Bu mantık çeşitli yönleri ile yanlışlıklar içermektedir. İlk olarak Türk devletleri vatandaşlarına bu hakları tanıyıp kudretli olduğu zamanlarda sistemi işletebilirken gerileme ya da çöküş devirlerinde işleyiş farklılaşır. Özellikle çok uluslu devletlerde vatandaşlarının devletle ilişkileri iktidarın gücü ile alakalıdır. Devlet güçlü olduğu zamanlarda vatandaşının hukukunu layığı ile koruyabildiği gibi onlar da devlete bağlılık hususunda tereddüt yaşamazlar. Ancak doğal bir süreç olarak devletler gerilemeye ya da çöküşe geçtiğinde özellikle çok uluslu yapıdaki devletlerin farklı din ve kültüre mensup unsurları, rakip devletlerin ilgi alanına girmeye başlar. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti’nin kudretli zamanlarında Rusların ya da Fransızların Ermenilerle temasa geçmesi bu devletler açısından ne kadar tehlikeli ise 19. yüzyılın sonlarından itibaren her ikisinin de Ermenileri yanına çekme çalışmaları o derecede tabiidir. Nihayetinde yukarıda ifade edildiği üzere bu tür ilişkiler güçle alakalıdır. Siz güçlü bir devlet iseniz kimse vatandaşlarınız üzerinde nüfuz alanı oluşturmaya çalışmaz. Siz gücünüzü kaybederseniz karşınızdakiler daha da güçlenebilmek için vatandaşlarınız arasında ayrılık çıkarmaya çalışır. Bu, dün de böyledir bugün de. Ermenilerin gelişmelere bakışı ise bağımsızlık elde etme

ekseninde gelişir ve eğer ayrılmak istedikleri devlet parçalanmakta olan Osmanlı Devleti ise bağımsızlıklarına destek olabilecek Rusya, Fransa gibi devletlerle yakınlaşmakta bir mahsur görmezler. Ayrılık fikri yaygınlık kazanınca, Osmanlı vatandaşı olarak kalmak bir anlam ifade etmemeye başladığı andan itibaren devlet-vatandaş ilişkileri de manasını yitirmeye başlar.

Türk-Ermeni ilişkilerinde Ermenilere ithafen *sadık tebaa* tanımının kullanılması tarihi açıdan çeşitli sakıncalar içermektedir. Zira devlet aklı açısından baktığınızda vatandaşlarınızın bir kısmını sadık diğerlerini aksi bir tanımlama ile kabul etmek doğru değildir. Devlet, vatandaşlarının siyasi ve hukuki bağlar itibarıyla kendine bağlı olmasını sağlamak zorundadır. Eğer aksi bir durum söz konusu olursa vatandaşlık bağları kopar. Selçuklulardan bağımsızlığını kazanmaya çalışan iki topluluktan Gürcüler bunu başarırken Ermeniler başarısız olmuştur. Aynı şekilde Yunanlılar, Sırp, Bulgarlar ya da Araplar Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını kazanmış ancak Ermeniler bunu gerçekleştirememiştir. Bu açıdan meseleye bakıldığında Ermenilere sadık tebaa demenin tarihi bir dayanağı yoktur. Aksi halde Selçuklulara ya da Osmanlılara karşı bağımsızlık mücadelesine girişmeyen toplulukların hangi statüde değerlendirilmesi gerektiği gibi farklı sorunlar ortaya çıkar. Kamu hukuku bakımından bütün vatandaşların devletin sadık vatandaşları olması gerekir.

ERMENİ MESELESİNİN ULUSLARARASI BİR MESELE HALİNE DÖNÜŞMESİ

Fransa'nın baskısıyla 1830'da Katoliklerin, İngiltere'nin tesiri ile de 1850'de Protestanların ayrı birer millet olarak ta-

nınması sonucu Gregoryenler, Ermeni cemaatinin tümü üzerindeki kontrolü kaybetmişti. Gregoryen baskısından kurtulan Katolik ve Protestan Ermeniler, dil ve tarih çalışmalarına yönelerek Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun süre meşgul edecek yeni bir Ermeni milliyetçiliği yaratma yolunda önemli adımlar attı. 1863'te Gregoryen Ermenilerin konumunu daha da güçlendiren, kendilerini yönetmeleri konusunda adeta muhtariyet sağlayan Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe girdi. Islahat Fermanı ile Müslümanlar ve gayrimüslimler hukuk önünde eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonunda Rusya'dan, *işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarından çekilmesini, bölgeye özerklik verilmesini veya Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını* istemişlerdir. Ermenilerin bu talebi, Rusya tarafından kısmen kabullenilmiş, Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Anlaşması ve daha sonraki Berlin Anlaşması'yla Ermeni sorunu uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Böylece, Osmanlı Devleti'ni bölmek isteyen yabancı güçler, Türk-Ermeni ilişkilerine müdahale etmeye başlamışlardır.

Ermeni Meselesi ve İngiltere

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bulunan Protestan misyonerlerin, 1840'lardan sonra, imparatorluk bünyesindeki yıkıcı ve bölücü faaliyetlerini genişletmesiyle İngiltere, 1842 yılında Kudüs'te bir Protestan mabedinin hizmete girmesini sağlamıştır. Böylece daha önce Fransa, Avusturya ve Rusya'nın, imparatorluktaki Katolik ve Ortodoks azınlıklar üzerinde elde ettikleri himaye hakkı gibi, İngilizler de Ermenilere dini kanallardan ulaşmaya çalıştı. 1846 yılında İngiliz elçiliğinin

yardımları ve himayesi ile İstanbul'da bir Protestan Cemaati İdare Heyeti teşekkül etmiş ve 1850 yılında da bir ferman ile bunlar Ermeni Protestan Milleti olarak tanınmışlardı. İngiltere, Protestan faaliyetlerini yönlendirmekle hem Çarlık Rusyası ve Fransa'nın imparatorluk içerisindeki çalışmalarını dengelemiş, hem de herhangi bir milletlerarası paylaşma durumunda Ermenileri kullanmak istemişti.

Rusya'nın sıcak denizlere inebilmek için Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilişkilerini geliştirmesinden endişe eden İngiltere, zayıf Osmanlı Devleti'nden kopacak gayrimüslim unsurları kullanmaya yönelmiştir. Böylece Hindistan yolu üzerinde, Rus tehlikesine karşı yeni tampon devletler kurulmasına yönelik politikalar geliştirdi. İngiltere güdümlü bağımsız bir Ermeni devleti, Doğu Anadolu'da, Rusya'ya karşı bir silah olarak kullanılabilirdi.

Rusya ile İngiltere'nin rekabeti devam ederken İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi de Avrupa devletlerinin ilgisini Ermeniler üzerine çekmeye çalışmaktaydı. 1877-1878 savaşı sonrasında Ayastefanos'ta barış görüşmeleri yapılırken bizzat Ermeni Patriği Nerses ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus mu rahhas heyeti başkanı, Çar'ın kardeşi grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermeniler ile ilgili bir madde koydurmayı başarmışlardır. 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi Ermenilerle ilgili hükme ayrılmıştı. Yukarıda bahsedilen maddede Osmanlı Devleti'nin *Ermenilerle meskûn mahallerde derhal ıslahat yapmayı ve onları, Kürtler ve Çerkeslere karşı korumayı* taahhüt ettiği belirtiliyordu. Bu antlaşma ile Ermeni adı, ilk defa milletlerarası bir antlaşmaya geçirilmiş oluyordu. Bu sebeple, Ayastefanos Antlaşması, Ermeniler için bağımsızlık hayalleri açısından atılan önemli bir adımdır.

Bu anlaşmadan sonra Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'in terkedilmesi ile Rusya, Doğu'dan, Anadolu içinde büyük tehlike arz eden bir kuvvet haline gelmiş bulunmakta idi. Böylece, Rusya bir taraftan Doğu Anadolu'da, Orta Doğu'ya hâkimiyet yolunda önemli bir köprübaşı ele geçirirken, diğer taraftan da Ermeniler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmiş oluyordu. Ancak bu anlaşma yürürlüğe girmeyecekti. Çünkü Rusya, Orta Doğu'daki devletlerarası dengeyi bozmuş oluyordu. İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Layard, Ayastefanos Antlaşması ile ortaya çıkan durumu ve endişelerini hükümetine şöyle bildirmişti: Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının Rusya'ya verilmesi, yüzyıllardır Karadeniz'den Kuzey İran'a gitmekte olan ticaret yolunun tehlikeli bir rakibin eline geçmesini sağlamıştı. Böylece Rusya, Dicle ve Fırat deltasına sarkma çabasında önemli bir aşama kat etmişti. Bunun üzerine İngiltere, Avusturya ile birlikte Ayastefanos Antlaşmasına karşı çıkmış ve meselenin milletlerarası bir konferansta ele alınmasını ileri sürmüşlerdi.

Ayastefanos Antlaşması askıya alındığı dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'ne başvurarak, Doğu Anadolu'dan gelecek bir Rus tehlikesine karşı imparatorluğu korumak ve yardım edebilmek için Kıbrıs adasının idaresinin kendisine bırakılmasını istemişti. Ayrıca Rus tehlikesine karşı bir tedbir olmak üzere Doğu Anadolu'daki Ermeniler için ıslahat yapılmasını talep etmişti. Osmanlı Devleti için Kıbrıs'ı vermekten başka çıkar yol görünmüyordu. Böylece, iki devlet arasında İstanbul'da 4 Haziran 1878 tarihinde gizli bir anlaşma yapıldı. Buna göre; Rusya, Batum, Ardahan, Kars veya zikredilen yerlerden birini elinde tutup da, ileride, Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir kısmını daha istilaya girişecek olursa, İngiltere Devleti, bu toprakları korumak üzere Osmanlı Dev-

leti ile ittifak yapmayı taahhüt etmişti. Buna karşılık Osmanlı Devleti de, Anadolu'da bulunan Hristiyan vs. tebaanın iyi idare ve korunmaları hakkında ileride devletler arasında sonradan kararlaştırılacak olan gerekli düzenlemeleri yapacağını vaat etmişti. Bu gizli anlaşma ile İngiltere bir taraftan Kıbrıs'a fiilen yerleşiyor, diğer taraftan Doğu Anadolu'da koruyuculuk ve müdahale hakkına sahip oluyordu. Dolayısıyla Ermeni meselesine müdahil olmaya başlıyorlardı.

İngiltere ve Avusturya'nın öncülüğünde Ayastefanos Antlaşması'nın Şark Meselesi ile ilgili kısımlarını yeniden gözden geçirmek ve düzeltmeler yapmak için, Berlin'de yeni bir kongrenin toplanmasına karar verildi. Rusya, yeni bir savaş göze alamadığı için bu toplantının yapılmasını şartsız olarak kabul etmek zorunda kaldı. Böylece İngiltere, Berlin Kongresi'ne, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki yenilgisinden doğan iki tehlikeyi de bertaraf etmiş olarak giriyordu.

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1878 tarihi ile Berlin Muahedesi'nin toplandığı 13 Haziran 1878 tarihleri arasında, yani 3 ay süre ile Ermeniler de boş durmamışlardı. Ermeni Patriği Nerses ve önde gelen Ermeniler Balkanlar'daki gayrimüslim tebaanın bağımsızlık yolundaki faaliyetlerinin Doğu Anadolu'da da tekrarlanmasını istiyorlardı. 17 Mart 1878 tarihinde Patrik Nerses, İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaret ederek, *“Bir yıl önce Osmanlı idaresinden şikâyetimiz yoktu, ancak Rus zaferi şimdi durumu değiştirdi, Doğu'da bağımsız bir Ermenistan istiyoruz. Eğer siz yaram edemezseniz”* bunu gerçekleştirmek için Rusya'ya müracaat ederiz” demişti. Elçi Ermenistan'dan nereyi kastettiğini sorunca, *“Van, Sivas, Diyarbakır ve Kilikya”* diye cevap vermişti. Elçinin, *“Evet ama bu yerlerin hiçbirinde çoğunlukta değilsiniz demesi üzerine de, “Bunu biliyoruz, ama şimdi Rusya Doğu’-*

da topraklar kazanıyor, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki güç dengesi değişti. Biz de geleceğimizi düşünmeliyiz” diye Ermenilerin amacını açıklamıştı.

Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de yeniden gözden geçirileceği haberini alan Patrik, kongreye katılacak bütün devletler nezdinde yoğun faaliyette bulunmuştur. Avrupa başkentlerini dolaşarak Ermeni davasında siyaset adamlarının desteğini kazanmak için eski Patrik Hrimyan başkanlığındaki propaganda gezisine çıkan heyetin elinde, Ermeni isteklerini belirten ve Türkiye'de Ermenistan kurulması için hazırlanan bir proje vardı. Patrik Nerses, ayrıca Manchester Ermeni Komitesi Başkanı Karakin Papazyan'a gönderdiği bir mektupta siyasetlerinin Rusya'ya minnettar kalarak, İngiltere'den ümit ve onun sayesinde hedefleri olan maddi ve manevi refaha ulaşmak olduğunu belirtiyordu. Diğer taraftan 30 Haziran'da İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'ı tekrar ziyaret ederek, projelerini Kongre'ye vermiş olduklarını ifadeyle İngiltere'nin bu projeyi desteklemesini istiyordu.

Berlin Kongresi'nin ilk günlerinde Bismark Ermenileri iyi karşılamış, Avrupa Devletleri de onlara sahip çıkmışlardı. Ancak İngiltere'nin kongrede ağır basması yüzünden Ermenilerin isteklerine sahip çıkan pek olmamıştı. Berlin Kongresi'nde Ermenilerin müracaatı ilk defa kongrenin 4 Temmuz 1878 tarihli oturumunda, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury tarafından ortaya atılarak ele alınmıştı. Fakat müzakere, Ermeni teklifi yerine, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi'nin tadili ve Rusya'nın işgal altında tuttuğu yerleri tahliyesinin ıslahata bağlanması şartının kaldırılması şeklindeki öneri ile başladı. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin Muahedesi'nin 61. maddesi olarak kabul edildi. II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında bu mesele

Osmanlı Devleti'nin önemli bir sıkıntısı olacaktır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını ortaya çıkarmıştı. Berlin Muahedesi'nin imzalanmasından sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin kesin olarak yıkılacağını varsayarak stratejik değeri olan Osmanlı topraklarını ya kendisi ele geçirmeye çalışmış ya da buralarda kendisine bağlı devletlerin kurulmasını istemiştir. 1880 yılında Gladstone'un başbakan olmasından sonra İngiltere, haklarını savunma adı altında Ermeni ayrılıkçılarının en önemli destekçisi olacaktır.

Yeni görevine başladıktan sonra Gladstone'un ilk iş Ermeni meselesini ele almak olmuştur. 11 Haziran 1880'de Bab-ı Ali'ye altı devlet ile birlikte ortak bir nota vererek Doğu Anadolu'da Ermeniler ile meskûn yerlerde ıslahat yapılmasını istemişti. Osmanlı Devleti buna verdiği karşılıklı ıslahatın yapılmakta olduğunu bildirmişti. Bu olaydan sonra oldukça dikkat çekici bir gelişme oldu ve Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetleri daha da arttı. İlk olarak Doğu Anadolu illerinde Ermeni cemiyetleri kurulmaya başlandı. Bunların amacı, bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır. 1894 Ağustos'unda Bitlis civarında Sasun'da çıkan Ermeni isyanı ve Müslümanlar ile yapılan çatışmalar, Avrupa'da, Ermenilerin Türkler tarafından katledildikleri şeklinde yansıtıldı. Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde Ermeniler lehine gösteriler yapıldı. Bu dönemde, Ermenilerin yabancı ülkelerdeki yayın gücü, hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı düzeyde bulunmakta idi. İngiliz gazetelerinin Türkiye muhabirleri, gazetelerine sözde Ermeni davasını öven makalelerini ve yazılarını göndermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyor, yazılarında, meydana gelmiş küçük bir olayı kasten büyütüyorlardı.

Osmanlı Devleti, 23 Ağustos'ta isyanı bastırmıştı. Bu isyanın Avrupa'daki akisleri İngiltere'yi yine ön plana çıkardı. İngiltere, Rusya ve Fransa ile birlikte ıslahat konusunu ortaya attı. Bu üç devletin İstanbul'daki elçileri, büyük ölçüde Ermeni Patrikhanesi'nin öngördüğü esaslar çerçevesinde, 11 Mayıs 1895 tarihinde Bab-ı Ali'ye bir memorandum vererek, altı vilayet yani Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput için bir ıslahat projesi sundular. İngiltere bu projeye, bu vilayetlere tayin edilecek valilerin yabancı devletler tarafından tayin ve azli hakkında bir hüküm koydurmak istedi ise de diğer iki devlet buna yanaşmadılar. Çünkü İngiltere'nin bu isteğinin kabul edilmesi, ona Ermeni Meselesine istediği gibi müdahale edebilmek hakkını vermek demek olacaktı.

Osmanlı Devleti projedeki istekleri hemen kabul etmeden önce olayın araştırılması için Bitlis'e bir heyet yolladı. Ancak İngiltere, Rusya'ya, Bab-ı Ali bu projeye en kısa zamanda olumlu cevap vermezse kuvvet kullanacağını bildirdi. İngilizlerin bu tehdidi Rusya'yı telaşlandırdı. İngiltere'nin Ermeni politikasının gerçek amacının Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kendi üstünlüğü altına almak olduğunu gören Rusya durumdan rahatsız oldu. Çünkü İngiltere buradaki Ermeniler üzerinde egemenlik kurarsa bunun kendi sınırları içindeki Ermenileri de etkileyeceğini anladı. Rusya kuvvet kullanmak taraflısı olmadığını açıklayınca, Osmanlı Devleti de, bundan cesaret alarak kendisine sunulan ıslahat projesini reddetti.

İngilizlerin teklif ettiği projenin reddedildiğini gören Ermeniler, büyük devletlerin dikkatlerini bu mesele üzerinde tutmak için 1895 Eylül'ünde İstanbul'da yeni bir olay çıkardılar. İstanbul olayları kısa zamanda Trabzon, Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Antep ve Maraş vilayetlerine de

sıçradı. Buralarda Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmalar oldu. Avrupa yeniden *Ermeni Mezalimi* sloganı ile çalkalandı. Osmanlı Devleti'nin Ermenileri yok etmekte olduğu söylen-di. İngiltere yine liderliği ele alarak derhal müdahale edilmesine taraftar oldu. Fakat Rusya, İngiltere'nin bu teklifine karşı çıkarak, güvenliğin kurulması için Osmanlı Devleti'ne fırsat verilmesini istedi. Fransa da, Rusya'yı desteklediğinden yalnız kalan İngiltere fazla ileri gidemedi. Bu sıralarda Osmanlı Devleti de bu isyanları bastırmaya muvaffak olmuştu.

II. Abdülhamid, iş başında kaldığı sürece Doğu Anadolu'yu savunarak, İngiltere'nin bu bölgeyi Türkiye'den koparıp *Ermenistan* adı altında devlet kurma politikasını sonuçsuz bıraktı. 18 Nisan 1897 tarihinde Türk-Yunan Savaşı'nın başlaması, Islahat meselesinin Balkan Savaşı'nın sonuna kadar İngiltere tarafından rafa kaldırılmasına sebep olacaktır. İngiltere, bundan sonra Ermenileri Doğu'daki politikasının vasıtası olarak kullanmanın artık menfaatine olmadığını ve aksine kendi imparatorluğundaki Müslüman tebaasını memnun etmekle daha çok kazançlı çıkacağını görmeye başladı. 9-10 Haziran 1904 tarihinde, Almanya'ya karşı İngiliz-Rus birleşmesinin temelini atmak amacıyla İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval'de buluşmaları sonucunda, artık İngiltere'nin Rusya karşısında tampon bir devlete yani Ermenistan'a ihtiyacı yoktu. Kıbrıs'ı elinde bulunduran, Mısır'ın 1882'de işgali ile Süveyş Kanalı'nı kontrol eden İngiltere, Hind yolunun kapanmasından artık korkmuyordu.

Ermeni Meselesi ve ABD

Protestanların Osmanlı Devleti içerisinde misyonerlik yapmaya başlamasıyla birlikte ABD'nin Ermenilere olan ilgisi

artmaya başlamıştır. Osmanlı vatandaşı olan Müslüman ve Yahudiler içerisinde Protestanlığı yaymak zor olduğu için misyonerler kendilerine hedef kitle olarak Ermeni Cemaatini seçmişti. Bu doğrultuda İngiltere ve Amerikalı misyonerler Ermeniler arasında sağlık ve eğitim alanlarında çalışmalarına başlamışlardır. Misyonerlerin faaliyet merkezi olarak kullandıkları istasyonlar İzmir, Sivas, Trabzon, Van, Harput, Antakya, İzmit, Mardin, Tarsus gibi yerlerde olmak üzere toplamda 88'e ulaşmıştı. Bu çalışmalarla eş zamanlı olarak Ermeni Kilisesinin reforma ihtiyacı olduğu dillendirilmeye başlanmıştır. Bir süre sonra reform ihtiyacının Protestan misyonerlerin işi olduğu ortaya çıktıktan sonra Ermeni Kilisesi Protestanlığa yatkın olan bu görüşlere sahip olanları aforoz etmiştir. Bu grup Protestan Ermeni Kilisesini kurmuş ve Protestan Ermeni Milletini vücuda getirmişlerdir. 1863 tarihli *Ermeni Milleti Nizamnamesi* Protestanların misyonerlik faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.

1830 yılında Osmanlı Devleti ile Amerika arasında yapılan ilk ticaret antlaşması ile Amerika, Osmanlı topraklarında herhangi bir millete mensup simsarları çalıştırabilme hakkını elde etmiş ve bu hakkına dayanarak Ermeniler ile temasa geçmişti. Limanlardan boşaltılan malları Anadolu'nun içlerine kadar dağıtabilecek cemaat olarak Ermenilerden faydalanılmaya başlanmıştır. Böylece Ermeniler Amerika'nın ticari simsarlığını yapmaya başlamıştır. Bu arada bazı Ermeniler Amerika'ya göç etmesi bazılarının da Amerikan vatandaşlığına geçmesiyle aradaki ilişkiler daha da güçlenmiştir.

Bu süreç esnasında yurt dışında eğitim almış olan bazı Ermenilerin Osmanlı ülkesine döndükten sonra Avrupa ve Amerika'da görmüş oldukları reformları ve özgürlükçü düşünceleri kendi cemaatlerine benimsetme çalışmalarıyla Er-

menilerde milli uyanış başlamıştır. 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi, patrik ile birlikte diğer dini üyelerin demokratik yöntemlerle seçilebilmesi kararlaştırılmış ve böylece cemaatin her üyesinin oyları ile seçilen kilise yönetimi oluşturulmuştu. Bu nizamname ile yabancı devletlerin Ermeni cemaati üzerindeki etkileri kolaylaşmış, farklı düşünceler kilisede dile getirilebilir olmuştu. Protestan Ermenilerin hamisi olmak sıfatı ile Amerika onların ayrı bir millet olarak tanınmaları için teşebbüslerde bulunmuştur. Bu girişimler neticesinde 27 Kasım 1850'de Sultan Abdülmecid tarafından çıkarılan fermanla Protestan Ermeni milleti resmen tanınmıştır.

Amerika'nın Protestan Milletini yaratmak üzere uyguladığı aşamalı plan tamamlanıp Ermeni Protestan Kilisesi açıldığında Anadolu'da çeşitli Amerikan Kolejleri de kurulmuştu. Buradaki bazı Ermeniler eğitimlerine Amerika'da devam etmek arzusu ile bu ülkeye göç etmişler ve bir kısmı geri dönmemişti. Öğrencilerin ardından bir kısım Ermeni tüccar da Amerika'nın yolunu tutmuştur. 1880'li yıllarda ise bu sefer Ermeni köylüleri Amerika'ya göç etmeye başlamıştır. Göç eden bu grup Ermenilerin % 40 kadarı Harput'tan göç edenlerden oluşmaktaydı. 1900'de Amerika'da bulunan Ermenilerin sayısı 15-20 bine ulaşmıştı. Aynı yüzyılın ilk çeyreğinde göçmenlerin sayısı 51.950 idi.

ABD Ermenilerin ülkeye yasadışı göçünü teşvik etmiş, göç etmiş olan Ermeniler bulundukları yerlerdeki kilise ve çeşitli örgütlerin propagandaları ile Osmanlı düşmanı olmuşlardır. Ermenilerin bağımsızlığı için düşünülen her türlü eylem Amerika'da yapılıyordu. Eylemlerin şiddeti o kadar artmıştı ki Türk yanlısı olanlara suikastlar düzenlendiği dahi oluyordu. Kiliseler öncülüğünde Ermeniler kendilerine Osmanlı Devleti'nin yaptığı *zulümleri* anlatmaya başladılar. Hınçak ör-

gütü ve düşünceleri ile tanışan Amerikalı Ermeniler faaliyetlerini sürdürmeye devam ettikleri gibi silahlı grupları da desteklediler. Değişik yerlerde Osmanlı karşıtı örgütler kurarak sık sık Osmanlı aleyhtarı eylemler gerçekleştirip meseleyi Amerikan kamuoyu nezdinde canlı tutmaya çalıştılar. Amerika'da toplanan paralar bağımsız Ermenistan için faaliyet gösteren örgütlere gönderildi.

Ermeni Meselesi ve Rusya

Ermeni Meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesindeki en önemli devletlerden biri Rusya'dır. 18. yüzyıl başlarında I. Petro döneminden itibaren Ruslar, Ermenilerle ilgilenmeye başlar. I. Petro, İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiş, bu daveti kabul eden Ermenilerin bir kısmı İran'dan Rusya'ya göç etmiştir.

1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nün kurulmasından sonra Rusya, Ermeniler üzerine ilgisini yoğunlaştırmıştır. 1828 yılında imzalamış olduğu Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştiren Rusya bu bölgede Ermeni vilayetini kurmuştur. Eçmiazin Kilisesi kısa sürede Rus nüfuzuna girmiştir. Rusların Osmanlı Ermenilerine sızmaya çalışması da Eçmiazin Kilisesi aracılığıyla olmuş ve 1844'ten itibaren İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ndeki ayinlerde Eçmiazin Katolikosu'nun adı anılmaya başlamıştır.

Rusların Osmanlı vatandaşı Ermeniler üzerindeki faaliyetleri Doğu Anadolu'da kıpırdanmalara yol açmıştır. 11 Mart 1828 tarihli bir yazıyla Erzurum Valisi Galip Paşa'nın, Rus sınırında bulunan Ermenilerin iç bölgelere gönderilmesi-

ni Babıâli'ye teklif etmesi bunun bir göstergesidir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında oldukça önemli sayıda Ermeni'nin Rus ordusuna asker olarak kaydolması bu endişenin boş olmadığını göstermiştir. Erzurum'un Ruslara teslim olmasında etkili olan Ermeni kuvvetleri bu esnada şehirdeki Müslüman halka eziyet etmekten de geri durmamıştır. Savaş sonunda Ermenilerin bir kısmı Doğu Anadolu'dan Rusya hâkimiyetindeki Ermenistan vilâyetine göç etmiştir. Böylece Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası icabı ihtiyaç duyduğu yollar-
dan birisi olan Doğu Anadolu'da müttefik bir unsur oluşturulmuştur. Berlin Kongresi'nden sonra Balkanların hemen hemen tamamının Osmanlı Devleti'nden ayrılması ile Rusya'nın sıcak denizlere inebileceği tek yol olarak Boğazlar ve Kafkaslar-Doğu Anadolu kalmıştır. Bu da Doğu Anadolu'daki Ermenilerin önemini daha da artırmıştır.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı ülkesindeki Ortodoks Hristiyanlar üzerinde söz sahibi olan Rusya hem bu yolla, hem de savaşlarda genellikle Kafkasları ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını sık sık işgal etmeye başladığı için oralardaki Ermeniler üzerinde propaganda yaparak bölgeyi Osmanlı Devleti'nden ayırma projesine hız vermiştir. Bu faaliyetler 93 Harbi ile iyice artmıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesine göre Rusya, Osmanlı Devleti'ne, *“Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlerle karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder”* maddesini kabul ettirdikten sonra ayrılıkçı faaliyetler iyice gün yüzüne çıkmıştır. 93 Harbi ve sonrası gelişmelerden iyice cesaretlenen Ermeniler, Rusya, İngiltere gibi Osmanlı Devleti üzerinde birtakım emelleri olan devletlerin desteğini arkasına aldıktan

sonra Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma emeliyle silahlı faaliyetlerine başlamışlardır.

Ermeni Meselesi ve Fransa

Ermeni meselesinin doğuşunda 1789 Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı bağımsızlık düşünceleri oldukça etkili olmuştur. Fransa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerle ilk ilgilenen, Anadolu'da kurmak istediği iktisadi nüfuz alanları için Ermenilerden faydalanmayı ilk düşünen, Ortadoğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için Ermeni ayrılıkçı hareketlerine destek veren bir ülkedir. Özellikle Suriye'yi işgal ettikten sonra Ermenilerin koruyucusu olan Fransa daha sonra *Büyük Ermenistan* vaat ederek Ermenileri etki alanına çekmeye çalışmıştır. Amerikalıların yaptığı misyonerlik faaliyetleri gibi Fransızlar da Ermeniler arasında Katoliklik propagandası yapmıştır. Böylece Katolikliğin hamisi olarak Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası ile ilişkilerini artırmıştır.

1828'de Ermeni Katoliklerin sürgün edilmesinden sonra Katolikler, Fransa ve diğer Katolik devletlerin vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden ayrı bir cemaat olma taleplerini yenilediler. Osmanlı, 1830 yılında Fransa'nın zorlamasıyla Katolik Ermeni cemaatini millet olarak tanıdı. Böylece tüm Katolik Ermenilerle beraber diğer azınlıklara mensup Katolikler de dini konularda bu makama bağlandı.

1830'larda 70 kadar olan Katolik okullarının sayısı 1850'lerde 90'a çıktı. Daha sonra giderek eğitim-öğretim faaliyetleri içine giren cemaat okulu niteliğindeki bu kurumlar, azınlık grupları içinde teşkilatlandı. Yardım maksadıyla bu cemaatlara yaklaşan yabancı devletlerin etkisiyle, bir kısım Ermeniler kısa zamanda bu devletlerin etkisi altına girdiler.

İngiltere, Amerika, İtalya gibi Fransa da, bu okullarda Ermenilere kendi dil, tarih ve kültürlerini öğretmekle kalmadı, onlara aynı zamanda ihtilal ve bağımsızlık fikirleri de aşılayarak kendi etkisi altına almaya çalıştı.

Osmanlı Devleti Ermenilerin Fransa'daki çalışmalarına karşı çeşitli tedbirler almış, bazı girişimlerde bulunmuştur. Özellikle Ermenilerin medya aracılığıyla yaptıkları propagandalara karşı Osmanlı Devleti cevap hakkını kullanmıştır. Osmanlı Devleti, Fransa'ya göç eden Ermenilerin kimler olduğunu, hangi yollarla Fransa'ya gittiklerini öğrenmeye çalışmış, aynı zamanda yabancı ülkelere girmek için bu Ermenilere geliş gidişlerinde yardımcı olanların kimler olduğunu öğrenerek gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Fransa devamlı Osmanlı Devleti'ne Ermeniler lehinde müdahalelerde bulunmuştur. Meydana gelen olaylarla ilgili yalan yanlış bilgiler yöredeki misyonerler veya Ermeniler tarafından Konsolos Yardımcısına veya Konsolosa gönderilmiş, Konsoloslar bu kaynaklardan aldıkları bilgileri İstanbul'daki büyükelçiliğe, büyükelçilik de olayla ilgili bilgileri bağlı bulunduğu Dışişleri Bakanlığına iletmıştır. Böylece haber, bütün Avrupa basınına ve bu işle uğraşanlara ulaştırılmış oluyordu. Anadolu vilayetlerinde bulunan Fransız Konsolosları büyükelçiliğe asılsız telgraflar çekip, duydukları her şeyi gerçekmiş gibi anlatarak ortamın gerginleşmesine yol açmışlardır. Fransa, Osmanlı mahkemelerinin verdiği kararlara da saygı duymamış, adli müdahalelerde bulunmuştur. Fransa'nın Anadolu'da görevli Konsolosları Ermeniler lehine her türlü müdahalede bulunarak Osmanlı Devleti'ni idari açıdan güç durumda bırakmışlar, içişlerine müdahale etmişlerdir.

Fransa'nın Ermeniler lehinde Osmanlı Devleti üzerindeki en büyük müdahalesi 1895-1897 yılları arasında Anado-

lu'da Ermeniler için ıslahat yapılması konusunda olmuştur. Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik ıslahat konusundaki baskıları devam ederken, esas amaçları muhtar bir yönetime kavuşmak olan Ermeniler 30 Eylül 1895'de İstanbul'da olaylar çıkarmışlar, 1895 Aralık ayında da Zeytun'da isyan etmişlerdir. Zeytun isyanının elebaşları İngiliz Konsolosu himayesinde 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılıp Mersin'e gelmiş, Mersin'deki Fransa Konsolosu'nun garantisi altında Marsilya'ya, oradan da Paris'e gitmişlerdir. Böylece Ermeniler Avrupa'nın dikkatini tekrar Osmanlı Devleti üzerine çekmeyi başarmışlardır. Nitekim bu olay üzerine Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin Paris büyükelçisine verdiği notada, olayların önlenmesi için derhal Ermeni işleri hakkında karar alınmasını istemiştir. Hatta Fransa, meydana gelen olaylar üzerine Akdeniz donanması tarafından her yıl gerçekleştirilen olağan manevrayı bir ay öne almıştır.

Ermeni Meselesi ve Almanya

Ermeni meselesinin gelişiminde Almanya diğer Avrupa devletlerinden farklı bir tavrı vardır. Diğer devletler gibi Almanya da sevke uğrayan Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından yok edildiğini ileri sürerken bu olayın kanunu çıktığında Osmanlı Devleti'nin müttefikiydi. Bu açıdan öbür devletlerden ayrılmaktaydı.

Alman kamuoyunun Ermeni meselesinde taraf olmasında bu ülkede faaliyet gösteren Ermeni kuruluşlarının büyük rolü vardır. Doğu'daki Hristiyanlara Alman Yardım ve Dayanışma Derneği, Alman Protestanları Yardım Delegasyonu, Protestan Alman Komiteleri Doğu Delegasyonu ve Alman-Ermeni Cemiyeti gibi kuruluşlar bunların en önemlileriydi.

Bu kuruluşlar Alman Hükümeti ve Alman Dışişleri Bakanlığı nezdinde çeşitli girişimlerde bulunarak, Ermenilerin haklarını savunmaktaydı.

Diğer yandan Ermeni Meselesi'nin Avrupa kamuoyunda yer bulmasında büyük gayretler gösteren Protestan bir Alman papazı olan Johannes Lepsius, Avrupa ülkelerinde Ermeni propagandası yapmak için kilisedeki görevinden ayrılarak, Berlin'de Ermenistan için Alman Yardım Derneğini kurdu. Ermenistan için Alman Yardım Derneği, Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmak amacıyla, 1896 yılında Almanya'da Türklerin aleyhine başlatmış olduğu kampanya ile özellikle kilise çevrelerinde büyük destek gördü.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Lepsius'un, Alman kilise çevrelerinin ve muhafazakâr Alman politikacılarının çabaları sonucu, Almanya'da önemli bir Ermeni lobisi oluştu. Bunun en önemli göstergesi savaş başladıktan kısa bir süre sonra Almanya'nın Ermenileri desteklemesi halinde Kafkas cephesinde Türklere destek verilebileceği, buradaki Osmanlı birliklerinin de Suriye ve Mısır'a kaydırılarak buradaki Alman ordularına destek olabileceği gibi bir takım garip öneriler gündeme getirildi. Almanya arada kalmıştı. Bir yandan Osmanlı Devleti'nin müttefikiyken, diğer yandan İtilaf Devletleri tarafından Ermeni soykırımına destek verdiği yönündeki propagandadan kurtulmaya çalışıyordu. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Osmanlı topraklarındaki propaganda işlerinden sorumlu olan Max Freiherr von Oppenheim'in hazırladığı rapordan da anlaşılacağı üzere Almanya, İtilaf Devletleri ile ABD'nin Türkiye'de bir Ermeni soykırımı yaşandığına dair iddialarını gerçekçi bulmuyordu.

ERMENİ AYRILIKÇI HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeni sorunu iki yönde gelişmiştir. İlk olarak Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki baskı ve müdahaleleri; ikincisi Anadolu, Suriye ve Rumeli'de yaşayan Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle Doğu Anadolu ve Kilikya'da yeraltında örgütlenmeleri ve silahlanmalarıdır. Bu kışkırtmalar sonucunda Doğu Anadolu'da 1880'den itibaren çeşitli Ermeni komiteleri kurulmaya başlamıştır. Ancak, Osmanlı yönetiminden şikâyeti olmayan Ermeni halkının ilgisini çekmediğinden başarılı olamadı. Ayrılıkçı hareket taşradaki Ermenilerin alt gelir seviyesine mensup olanları arasında yaygınlık kazanmıştır. İstanbul Ermenileri ve Amira adı verilen idareciler saraya bağlıdır. Bazı Ermeni tarihçileri, ayrılıkçıların öldürdüğü Ermeni sayısının öldürülen Türklerden fazla olduğuna dikkat çekerek cemaat arasındaki bu kavgaya vurgu yapar. Osmanlı Ermenilerini, harekete geçirmek mümkün olmayınca, bu kez Rus Ermenilerine Osmanlı toprakları dışında komiteler kurdurulması yoluna gidilmiştir.

1887'de Cenevre'de sosyalist eğilimli, ılımlı militan Hınçak Komitesi, 1890'da ise Tiflis'te aşırı, terör, isyan, mücadele ve bağımsızlık yanlısı Taşnak Komitesi ortaya çıkmıştır. Bu komitelere, *Anadolu topraklarının ve Osmanlı Ermenilerinin kurtarılması* hedef olarak gösterilmiştir. İlk isyan 1890 yılında Erzurum'da başlatıldı. Bunu, yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı gösterisi, 1892-93'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Sasun isyanı, Babiali gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te ikinci Sasun isyanı, 1905'te Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi ve nihayet 1909'da gerçekleşen Adana isyanı

izlemiştir. Osmanlı Bankası'nı basan Ermeniler İngiltere'nin baskısı sebebiyle sürgün cezasıyla kurtulmuşlardır. Ancak Doğu Anadolu'daki Ermeni isyanlarına bölgedeki Kürt aşiretleri büyük tepki göstermiştir. 1906-1922 yılları arasında Anadolu'da ve Kafkaslarda, 517.955 bin Türk, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Sayısı tespit edilemeyenlerle birlikte bu rakam 2 milyonu bulmaktadır. 1912-13 Balkan Savaşları sonucu Rumeli'nin tamamen kaybedilmesiyle Türklere yönelik katliam ve göçler artmış, I. Dünya Savaşı sürecinde de devam etmiştir. 1821-1922 yılları arasında beş milyondan fazla Müslüman'ın göç etmek zorunda kaldığını, beş buçuk milyon kişinin de katliam, açlık ve hastalıktan ölmüş olduğu uluslararası kaynaklarca belirtilmektedir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerine kadar Türkiye'ye gelen göçmen sayısının yedi milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. İşte, I. Dünya Savaşı'nın bu acılı yılları arasında Osmanlı Hükümeti, Ermeni ayrılıkçılarına karşı bir takım tedbirler alarak cephe gerisindeki sivil halkı korumak üzere harekete geçmek zorunda kalmıştır.

İlk olarak 24 Nisan 1915'te cephe gerisinde faaliyette bulunan Ermeni komitecilerine yönelik bir operasyon yapılmış ve vatana ihanet eden 2345 komiteci tutuklanmıştır. 27 Mayıs 1915 tarihinde Meclis'te, *Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyyeye İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat* kanunu çıkarılmış, 25 Kasım 1915'te sevkıyatın durdurulması ile ilgili bir emirle zorunlu göç de sona erdirilmiştir.

1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine göre ülkede yaşayan Ermeni nüfusu 1.221.850'dir. Bunlardan 82.880'i İstanbul, 60.119'u Bursa, 4.548'i Kütahya Sancağı ve 20.237'si Aydın vilayetinde olmak üzere toplam 167.778'si zorunlu iskâna dâhil edilmedi.

ZORUNLU SEVK VE İSKÂN KANUNU

I. Dünya Savaşının başlaması ile zorunlu sevk ve iskân kanununun çıkarılması arasında Osmanlı idaresinin Ermenilere yönelik politikası çeşitli aşamalar halinde ele alınabilir. Osmanlı Devleti savaşa girdiği sırada Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve ayrılıkçı Ermenilerin çıkardığı isyanların zamanla kesilebileceği yönündeki beklentiler sebebi ile Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'yi uyarması örneğinde olduğu gibi bu faaliyetlerin durdurulması yönünde uyarı yapma dışında bir tasarrufta bulunmamıştı. Bununla birlikte Ermenilerin dış bağlantılarının koparılması açısından bazı girişimler de yapılmaktaydı. Talat Paşa'nın Aralık 1914'de doğu vilâyetlerine gönderdiği gizli bir talimattan anlaşıldığı kadarıyla özellikle Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluş ve memurlarının harp sırasında başka bölgelere gönderilmeleri düşünülmekteydi. Zeytun isyanına kadar süreç bu şekilde devam etti.

Zeytun isyanı sadece bu bölgeyle sınırlı kalmayıp Antep ve civarını da etkileyince Maraş ve civarındaki Ermenilerin bir kısmı Halep'in güneydoğusu ile Urfa ve Zor civarına yerleştirilmişti. Bu uygulama ile Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerine yönelik ilk yaptırım da ortaya çıktı. Ancak bu uygulama soruna çare olmaya yetmedi. 25 Şubat 1915'te Başkumandanlık tarafından bütün birliklere gönderilen tamimde, Ermenilerin topyekûn bir isyan hazırlığı içerisinde olduğuna dikkat çekilmekteydi. Bu cümleden olmak üzere komutanların olaylara karşı dikkatli olması, gerektiğinde örfi idare ilan ederek kalkışmalara müdahale etmeleri, ayrıca Ermeni erlerin seyyar ordularda ve silahlı hizmetlerde kullanılmaması emrediliyordu. 1 Nisan'da ise Dâhiliye Nezareti olaylara karıştığı tespit

edilen Ermeni polis ve memurların görev yerlerinin değiştirilerek uygun olan bölgelere gönderilmeleri emrini vermişti. 24 Nisan'da ise yani seferberlik ilanından 9 ay sonra Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerine yönelik ilk faaliyet yapıldı.

Ermeniler soykırım iddialarını bu tarihte andığı için 24 Nisan tarihi kamuoyunda yaygın olarak zorunlu göçün başlatıldığı tarih olarak bilinir. Oysa bu tarihte Hükümet, Ermeni komitelerinin kapatılması kararını almıştır. Bu tamimin yayınlanmasının ardından Hınçak ve Taşnak partilerine mensup 2345 kişi tutuklanmış, Ankara ve Çankırı'ya nakledilmişlerdir. Böylece ayrılıkçı Ermenilere yönelik ilk önemli tedbir alınmış oldu.

24 Nisan'dan sonra ayrılıkçı Ermenilere yönelik ikinci hamle 2 Mayıs 1915'te yapılmıştır. Van isyanı devam ederken bazı Ermeni gruplarının eşkıyalık faaliyetlerini yoğunlaştırması üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, cephe gerisinde asayişin sağlanması amacıyla Van Gölü ve çevresindeki isyancı Ermenilerin başka yerlere nakledilmesi konusunda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı yollamıştır. Enver Paşa bu yazısında: *“Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışardan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim”* demektedir. Yazıda bahsedilen Müslüman halk, Ruslar tarafından sürülerek bölgeye sığınmak zorunda kalan göçmenlerdir. Bu haber üzerine Talat Paşa da Ermenilerin zorunlu göçünü başlatmıştır.

Zorunlu göçün ilk aşaması Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmasına yönelik faaliyetlerle başlar. Diğer yandan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu Talat Pa-

şa'nın, Sadaret'e verdiği tezkire üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde *Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat* çıkarıldı ve yürürlüğe kondu. Böylece komutanlara, asayiş bozan silâhlı saldırgan ve direnişçileri, tecavüz ve direnişleri sırasında imha etme; casusluk ve vatana ihanet eden köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân etme yetkileri verilmekle tehcir işi orduya devredilmiş oldu. Başlangıçta zorunlu iskâna tabi tutulan Ermeniler Kafkas, İran ve Sina cephesinin gerisinde kalan bölgelerdeki ayrılıkçı unsurlardı. Kafkas ve İran cephesinin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgeleri ile Sina cephesi gerisinde bulunan Mersin ve İskenderun bölgelerinde yaşayan Ermeniler göçe tabi tutulmuştu. Sonradan bu uygulamaya isyan çıkaran ve Ermeni komitecilerine yataklık eden diğer bazı vilâyetlerdeki Ermeniler de dâhil edildi.

Zorunlu göç olayıyla ilgili yetki başlangıçta askeri makamlara bırakılsa da kısa süre zarfında çeşitli düzenlemeler yapılarak uygulamaların genel çerçevesi belirlendi. 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan talimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Terkedilmiş Mallar Komisyonu kuruldu. Bu komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı defterlerini tutacaktı. Defterin biri mahallî kiliselerde korunacak, biri mahallî yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık artırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon bulunmayan yerlerde bu görevi mahallî görevliler yerine getirecekti. Bu malların korunmasından Ermeniler dönünceye kadar hem komisyon hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

Zorunlu iskân kararından sonra ayrılıkçı Ermeniler kafi-

leler halinde çeşitli vasıtalarla iskân bölgelerine sevke başlanmıştır. İlk olarak Zeytun, Maraş ve Haçin gibi problemli yerlerden Konya'ya sevkiyat yapılmış ancak bu unsurların bölgedeki varlığı tehlike oluşturmaya başladığı için 26 Nisan 1915'te buraya sevkiyat durdurularak aynı grup yeniden Urfa, Zor ve Halep'in güneydoğusuna nakledilmiştir. Adana, Ankara, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik, Çanakkale, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Erzurum, İzmit, Kastamonu, Kayseri, Karahisar, Konya, Kütahya, Mamuretülaziz, Maraş, Niğde, Samsun, Sivas, Trabzon ve Van şehirlerindeki ayrılıkçı Ermeni gruplar Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakır ve Cizre'ye Ermeniler sevk edilmiştir.

Ermenilerin yer değiştirmesi sırasında devlet çeşitli tedbirler almıştır. İlk olarak sevk edilen Ermenilerin gittikleri yerlerdeki nüfusları devamlı kontrol edilmiş ve Müslüman ahalinin % 10'unu geçmemesine özen gösterilmiştir. Ayrıca Ermeni nüfusun belli bir yerde toplanmalarını sakıncalı göyerek ayrı kasaba ve şehirlere yerleştirmiştir. Ermeni kabilelerinin iskân yerlerine sevk edilirlerken yakın ve ulaşımı kolay yollar tercih edilmiş, ayrıca emniyet ve muhafazaları için özen gösterilmiştir. 25 Kasım 1915'te sevkiyatın durdurulması ile ilgili bir emirle zorunlu göç de sona erdirilmiştir.

ZORUNLU SEVK VE İSKÂN KARARININ TATBİKİ

Zorunlu sevk ve iskân kanunu çıktıktan sonra bunun nasıl uygulanacağına dair çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler devletin bu yer değişikliğini yapma maksadı, uygulamanın şekli konusundaki tasarrufları ve umduğu sonuçlar hakkında genel çerçeveyi ortaya koyar.

Osmanlı arşivlerindeki kayıtlara bakılırsa yer değiştirme

uygulamaları Ermenilerin sadece ayrılıkçı grubu ile ilgilidir. Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunmayan Katolik ve Protestan Ermenilerin uygulama dışı tutulması devletin topyekûn bir harekete girişmediğinin açık bir göstergesidir. Aynı şekilde asker ve asker aileleri, taşradaki Osmanlı Bankası çalışanları, Reji idaresi, Düyun-ı Umûmiyye ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeni memurların kapsam dışı bırakılması, devletin Ermenilere yönelik toplu bir eylem planı oluşturmadığının delilidir. Sadece bu meslek gruplarından ayrılıkçı faaliyetlere iştirak edenler görevden el çektirilmiştir. Ayrıca demiryollarında çalışanlar örneğinde olduğu gibi bazı meslek gruplarındaki amele ve ustalar ile ticaretle uğraşanlar da vazifelerine devam ettirilmiştir.

Osmanlı belgelerinde göçle ilgili evrakların önemli bir kısmında bazı Ermeni vatandaşlarının mağdur edilmemesi için özel çaba gösterildiği dikkat çekmektedir. Bunlar, sağlık durumu bozuk olanlar, yetim çocuklar, dul kadınlardır. Bilhassa yetim çocuklara vurgu yapılan belgelerde onların yetimhanelere yerleştirilerek güven altına alınmaları ve hayatlarını sürdürebilmeleri için bütün imkânların seferber edilmesi sık sık vurgulanmaktadır. Aynı şekilde sağlık durumları müsait olmayanların ve dul kadınların göçten istisna tutularak yaşadıkları yerlerde hayatını devam ettirmesi sağlanmıştır. Hem bu şartlarda olanların hem de olaylara karışmayanların sevk edilmeyecekleri yazışmalarda ısrarla pek çok kez tekrarlanmaktadır.

Göçün uygulanması sırasında karşılaşılan ekonomik zorluklar belgelere yansıyan diğer bir gelişmedir. Sık sık yiyecek sıkıntısına atıf yapılan bu belgelerde eksikliklerin tamamlanması için ek görev çıkarılan kurumlar ve faaliyetlerine yer verilmektedir. Bu ihtiyaçların karşılanması maksadıyla ilgili

eyalet ve sancaklara gönderilen 2.250.000 kuruşun yetmediği ve bütçeye takviyeler yapıldığı bu durumun bir örneğidir. Kaynaklara yansıyan diğer bir sıkıntı sevkiyat noktalarındaki yığılmadan kaynaklanan problemlerdir. 1915 yılı bütçesine söz konusu masraflar için yeni ödenekler tahsis edilmesi de zorunlu göçün önceden planlanmadığının göstergesidir.

Göç sırasında ve geri dönüşmelerine müsaade edildikten sonra Ermenilerin durumu hakkında belgelere yansıyan tedbirlerin çokluğu dikkat çeker. Bunların başında, sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları emtia ile ilgili olanlar içerisinde sevk edilen Ermenilerin mallarının muhafaza edilmesi vardır. Ermenilerin boşaltıldığı yerlerdeki mahsullerin kaldırılması, metruk malların muhafaza ve deftere kaydedilmesi, sürgün edilen Ermenilerin borçlarının alınmayacağı, memleketlerine geri dönenlere mallarının teslimi, resmi dairelere geçici olarak nakledilen eşyaların sahiplerine verilmesi gibi meseleler yazışmalara konu olmuştur. İkinci olarak Ermeni çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmesi, İslam aileleri yanında bulunan Ermeni çocuklarının Ermenilerden oluşan komisyona teslimi, gayrimüslim çocukların akrabalarına veya cemaatlerine teslimi sıkça üzerinde durulan konulardır. Göç edenlerin güvenliği ve iâşesiyle ilgili konular ise dikkat çeken diğer bir husustur. Sevk olunan Ermenilerin yollarda korunmaları, bunlara saldıranların cezalandırılmaları, Erzurum'dan sevk olunan Ermenilerin taarruza uğradığı, muhafazaları için gerekli önlemlerin alınması da dikkat çekici başlıklardır. Ermenilerin iâşe ve iskân masraflarının Muhacirîn Tahsisatından tesviyesi, geri dönen Rum ve Ermenilerin iâşe, sevk ve iskân durumlarını inceleyecek komisyonun masraflarının karşılanması, tehcir sırasında Ermenilere fenalıkta bulunanlar hakkında tahkikat, Keskin Kazası Kaymakamı Talat Bey'in

Ermenileri öldürdüğü iddiasının araştırılması gibi pek çok mesele yazışmalara konu edilmiştir. (Bkz. Ek)

Ermenilerin taşınmaz mallarının durumu ile ilgili yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla sevk edilen Ermenilerin geride kalan taşınmaz malları hükümetçe kendileri namına müzayede usulüyle satılmış ve sonradan Emval-i Metruke Komisyonu aracılığı ile bedelleri ödenmiştir. Terkedilmiş mal ve eşyanın devlet memurlarınca suistimale meydan verebileceği düşüncesiyle satın alınması önce yasaklanmış, sonradan gerçek fiyatı ve peşin para ödemek şartıyla Ermenilerden ev satın almaları serbest bırakılmıştır.

25 Kasım 1915 tarihinden itibaren kış gelmesi dolayısıyla ilgili Anadolu vilâyetlerine gönderilen bir emirle sevkıyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiş, kısa süre sonra da Ermeni sevkıyatına son verildiği, bundan böyle hiçbir sebep ve vesile ile sevkıyat yapılmaması tebliğ edilmiştir. Osmanlı Hükümeti tehcir kararı aldıktan sonra gerek sevkıyat esnasında gerekse sevkıyata son verildikten sonra Ermenilerin emniyetlerinin sağlanması ve geride bıraktıkları haklarının korunması hususlarında hassas davranmıştır. Buna rağmen sevkıyat esnasında mevcut kolluk kuvvetlerinin yetersizliği sebebiyle eşkıyanın saldırılarına uğrayarak hayatını kaybeden Ermeniler olduğu gibi humma ve tifo hastalıklarına yakalanarak ölenler de olmuştur.

ZORUNLU SEVK VE İSKÂNIN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Ermenilerin zorunlu iskânı ile ilgili olarak çeşitli iddialar vardır. Bunlardan birisi Ermenilerin zorla göç ettirildikleri Doğu Anadolu ile Sivas ve Çukurova bölgesindeki yerlerde

nüfusun çoğunluğunu oluşturduğudur. Dönemin yabancı kaynaklarında ve Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarında Ermenilerin en yoğun olarak bulundukları bölgelerde bile nüfuslarının Türk nüfusun % 25'ini geçemediği anlaşılmaktadır. Bu kaynaklardaki veriler farklı olsa da yaklaşık 1.3 ila 1.5 milyon arasında Ermeni'nin yaşadığı görülmektedir. 1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine göre ülkede yaşayan Ermeni nüfusu 1.221.850'dir. Ancak tehciri ülkelerinde dile getiren çevreler bu verileri göz ardı ederek Ermeni Patrikhanesinin rakamlarına itibar etmektedir. Partikhanenin verilerine göre Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin nüfusu 3 milyondur. Yani öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerin sayısı Osmanlı Devleti'nde yaşayanlardan fazlaydı.

İkinci olarak tehcir ile Ermenilerin sistemli bir şekilde yok edildiği iddiaları gündeme getirilmektedir. Ancak yapılan bu düzenlemeler incelendiğinde Ermenilerin bir soykırıma değil, savaş bitene kadar güvenli bölgelere çekildiği açıktır. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti en temel görevlerinden birisi olan cephe gerisindeki sivillerin güvenliğini sağlamak için teröre alet olanları geçici bir süre başka bir yere nakletmek zorunda kalmıştır.

Göç hadisesini “soykırım” olarak niteleyen çevrelerin elindeki temel belgeler Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgraflardır. 1920'de Londra'da *Naim Bey'in anıları / Ermenilerin Tehcir ve Katliamına İlişkin Resmi Türk Belgeler* ismiyle yayınlanan bir eserde ilk defa gündeme getirilen bu telgrafların uydurma olduğu 1983'te ortaya konuldu. Ancak, 1920'den beri bu sahte telgrafla dünyada soykırım yapıldığına dair bir algı oluştu.

AİHM'nin 17.12.2013 tarih ve 275101/08 numaralı kararında olduğu üzere 1915 olayları soykırım olarak nitelendirir-

lemeyeceği hukukî olarak ortaya konmuştur. Sadece bu karar üzerinden Avrupa'da açılacak davalarla soykırım iddialarının okullarda ders kitaplarından çıkartılmasından ifade özgürlüğü bağlamında soykırım iddialarının ilmî zeminde yeni tartışmaya açılmasına kadar birçok yeni gelişme ortaya çıkabilir.

SONSÖZ YERİNE

Türkler ve Ermeniler, 5. yüzyıldan beri ilişkileri takip edilebilen iki topluluktur. Ermenilerin Türklere bakışı şartlara bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Esas itibariyle Ermenilerde Türk düşmanlığı ya da sempatisi olduğu gibi genellemeler yapmak doğru değildir. Aynı durum Türk tarafı için de geçerlidir. Benzer şekilde 15 asırdan fazla bir süre devam eden ilişkileri de 20. yüzyılın başlarındaki gelişmelere sıkıştırarak Türk-Ermeni münasebetlerini izah etmeye çalışmak da en azından iki topluluğun ortak geçmişinin derinliğine saygısızlık etmek olur.

Ermeniler, kendilerine müttefik olan Hun, Hazar gibi gruplarla iyi komşuluk ilişkisi kurdukları Akhunlar gibi Türk toplulukları hakkında olumlu kanaatlere sahiptir. Bu topluluklardan bir zarar görmedikleri gibi zaman zaman onların desteğiyle düşmanlarıyla mücadele edebilmişlerdir. Aksi bir durum olduğunda ise tabii olarak Türklere bakışları da değişir. Yukarıda müttefiki olduğundan bahsedilen Hazarlar Doğu Anadolu'ya girdiğinde Ermeni tarihçilerinin onlar hakkındaki tanımlamaları farklılaşır. Bu tanımlamalardan herhangi birinden hareket ederek Ermeniler Türklere dost ya da düşmandır gibi bir değerlendirmeye yapmak sağlıklı olmaz.

Türk Ermeni ilişkilerinin sorunlu hale gelmesinde Selçukluların Anadolu'ya yönelmesinin büyük yeri vardır. Bu dönemde Ermeni kaynaklarındaki Türk tasvirlerinde abartı ve öfke dili öne çıkar. Selçukluların Müslüman olması ve kalabalık bir nüfusla Anadolu'yu fethetmek üzere bölgeye yönelmesi bu tasvirlerin ortaya çıkmasında büyük rol oynar. İslamiyet'i sahte bir din olarak kabul eden Ermeniler büyük bir askeri güce sahip Selçukluların ülkelerini ele geçirebileceği

endişesi ile korku duydukları bu topluluğu yukarıdaki gerekçelerle tanımlamaya başlamışlardır. Anadolu'nun fethi sürecinde Bizans İmparatorluğu ile işbirliği yapan Ermeniler, Malazgirt Zaferinden sonra Selçuklu Devleti'nin vatandaşı olarak yaşamaya mecbur kalmışlardır.

Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte Ermenilerin korkularının da boş olduğu ortaya çıkmıştır. Zira Selçuklular onlara dini, mezhebi, ekonomik ve kültürel özgürlükler tanımışlardır. Bilim ve insaf sahibi Ermeniler, bugün bağımsız Ermeni kilisesi var ise bunu Türklere borçlu olduklarını söylerler. Çünkü Selçuklular yerine Bizans bölgeye hâkim olsaydı Ermeni kilisesini kapatarak onları Rum Ortodoks kilisesine bağlanmak zorunda bırakacaktı. Hristiyanlar için mezhep değiştirmenin din değiştirme gibi algılandığı düşünülürse Selçukluların tanıdığı özgürlüğün Ermeniler için ne kadar anlamlı olduğu ortaya çıkar. Bu inanç ortamında daha önceki Selçuklu hükümdarları hakkında olumsuz tasvirler kaleme alan Ermeni tarihçilerinin vatandaşı oldukları Sultan Melikşah hakkında *cihan hükümdar, en adil, Hristiyanlara karşı en şefkatli hükümdar* gibi ifadeler kullanmasının sebebi de ortaya çıkar.

Selçukluların gerileme devrinde Çukurova bölgesinde yoğunlaşmış olan Ermeniler bağımsızlık elde etme çabasına girişmişlerdir. Bu maksatla Haçlılarla işbirliği yapmış ancak beklentilerine karşılık bulamadıkları gibi Bizans'tan gördükleri muamelenin benzerini onlardan görmüş ve inançları hakir görülmüştür. Bölgede Haçlı prenslikleri kurulduktan sonra Türkiye Selçuklularına müracaat eden bazı Ermeni önde gelenleri, Maraş ve çevresinin yeniden Türk hâkimiyetine geçmesi için davetçi olmuşlardır. Türkiye Selçukluları zamanında her kargaşa döneminde bağımsızlık için sık sık isyan eden Çukurova Ermenilerinin ayaklanmaları bastırılmıştır.

Selçuklu hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Osmanlı vatandaşları haline gelen Ermeniler, İstanbul'un fethinden sonra burada kurulan patrikhane ile Hristiyan dünyasında üst düzeyde temsil edilmeye başlanmıştı. Ekonomik bakımdan Osmanlı Devleti'nin en gelişen grupları içerisinde yer alan Ermeniler devlet kademelerinde de üst düzey görevlere getirildiler.

Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde büyük güçlerin hedeflerindeki topluluklardan birisi de Ermenilerdi. Ancak Osmanlı Ermenilerinin büyük kısmı bu projelere itibar etmediler. 19. yüzyılın ortalarında ivme kazanmaya başlayan Ermeni milliyetçiliği, 1887'de Cenevre'de Hınçak, 1890'da Tiflis'te Taşnak örgütlerinin kurulmasından sonra silahlı eyleme yöneldi. 1890'dan itibaren ortaya çıkan isyanlar 20. yüzyılın başlarında yoğunlaştı. 1906-1922 arasında Ermeni terörü sebebiyle hayatını kaybeden Türklerin iki milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti uzun süre bu eylemlere karşı savunma durumunda kaldı. 24 Nisan 1915'te Taşnak ve Hınçak partilerini kapatarak üyelerini tutuklatan Hükümet, 27 Mayıs 1915'te de isyana kalkışan Ermenilerin daha güvenli yerlere zorunlu olarak gönderilmesi emrini yayınladı. 29 Kasım 1915'e kadar büyük kısmı Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler yerlerini terk etmek zorunda kaldı. Zorunlu göç devletin cephe gerisindeki sivilleri koruma adına aldığı bir önlemdi. Savaş sırasında iki ateş arasında kalmamak adına başvurduğu bir çareydi. Bugün uluslar arası hukuk çevrelerince de kabul edildiği üzere Ermenileri yok etmek için hazırlanmış bir düzenek değildi.

Osmanlı arşivlerindeki kayıtlara bakılırsa yer değiştirme ile uygulamalar Ermenilerin sadece ayrılıkçı grubu ile ilgilidir. Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunmayan Katolik

ve Protestan Ermenilerin uygulama dışı tutulması devletin topyekûn bir harekete girişmediğinin açık bir göstergesidir. Aynı şekilde asker ve asker aileleri, taşradaki Osmanlı Bankası çalışanları, Reji idaresi, Düyun-ı Umûmiyye ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeni memurların kapsam dışı bırakılması, devletin tüm Ermenilere yönelik bir eylem planı oluşturmadağının delilidir. Sadece, bu meslek gruplarından ayrılıkçı faaliyetlere iştirak edenler görevden el çektirilmiştir. Ayrıca demiryollarında çalışanlar örneğinde olduğu gibi bazı meslek gruplarındaki amele ve ustalar ile ticaretle uğraşanlar da vazifelerine devam ettirilmiştir. Osmanlı belgelerinde göçle ilgili evrakların önemli bir kısmında bazı Ermeni vatandaşlarının mağdur edilmemesi için özel çaba gösterildiği dikkat çekmektedir. Bunlar, sağlık durumu bozuk olanlar, yetim çocuklar, dul kadınlardır. Bilhassa yetim çocuklara vurgu yapılan belgelerde onların yetimhanelere yerleştirilerek güven altına alınmaları ve hayatlarını sürdürebilmeleri için bütün imkânların seferber edilmesi sık sık vurgulanmaktadır. Aynı şekilde sağlık durumları müsait olmayanların ve dul kadınların göçten istisna tutularak yaşadıkları yerlerde hayatını devam ettirmesi sağlanmıştır. Hem bu şartlarda olanların hem de olaylara karışmayanların sevk edilmeyecekleri yazışmalarda ısrarla pek çok kez tekrarlanmıştır.

Devlet arşivlerindeki belgelerden anlaşıldığı üzere zorunlu göçün uygulanması sırasında Osmanlı Devleti ciddi önlemler almıştı. Yaşlı, sakat ve çocuk olanların göç ettirilmemesinden tutun da göç ettirilenlerin geride bıraktığı malların korunmasına kadar pek çok önlem alındı. Günümüzde Ermeniler bu göç sırasında bir buçuk milyon Ermeni'nin katledildiğini iddia etmektedir. Oysa o dönemde Osmanlı Devleti'nde bu kadar Ermeni'nin yaşamadığı hem Osmanlı kayıtlarında

hem de uluslararası kayıtlarda mevcuttur. Üstelik göç ettirenlerin kaç kişi olduğu bunlardan ne kadarının göç ettirileceği yere ulaştığı kaçının hayatını kaybettiği bellidir ve bunlar defalarca dünya kamuoyuna açıklanmıştır. Bununla birlikte Ermeniler, gerçeklere yüz çevirerek devamlı yaptıkları lobi faaliyetleri sonucunda bugün, dünya genelinde önemli mesafe kat ederek, soykırımı uğradıkları tezini kabul ettirme noktasında büyük ilerleme sağlamışlardır.

Genel olarak "4 T" planı olarak bilinen Ermeni propagandasına göre "soykırım" tüm dünyada "*tanıtılacak*", iddialar dünya kamuoyunca kabul edilip Türkiye tarafından "*tanınacak*", soykırımdan dolayı Türkiye'den "*tazminat*" alınacak, "Büyük Ermenistan"ı gerçekleştirmek için gereken "*toprak*" Türkiye'den koparılacaktır. Ermeniler bu tezlerini dünyaya kabul ettirebilmek için oldukça önemli adımlar atmışlardır. BM Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu, Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu, Dünya Kiliseler Konseyi, İnsan Hakları Derneği, YMCA Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlarda Ermenilerin soykırımı uğradığı görüşü hâkim durumdadır. Ayrıca Ermeni lobilerinin faaliyetleri sonucu Arjantin, Almanya, Belçika, Kanada, Şili, Güney Kıbrıs, Fransa, Yunanistan, İtalya, Litvanya, Lübnan, Hollanda, Polonya, Rusya, Slovakya, İsveç, İsviçre, Uruguay, Vatikan, Venezuela gibi ülkelerle ABD'nin 41 eyaletinde bir şekilde Ermeni tezini kabul eden kararlar alınmıştır. En son 29 Ocak 2014'te Suriye Parlamentosu Ermeni soykırımını tanıyan bir kanunu kabul etmiştir.

Türkiye'de Türk-Ermeni ilişkileri ve 1915 olayları ile ilgili olarak o kadar çok çalışma yapılmıştır ki, bu konularla ilgili bütün soruların cevap bulabileceği önemli bir külliyat ortaya çıkmıştır. Ancak bu çalışmaların uluslar arası kamuoyuna ye-

terince tanıtıldığını söylemek mümkün değildir. Bu çalışmalarından Batı dünyasındaki bilimsel çevrelerin haberi olsa da 1915'te Ermenilere soykırım yapıldığına inanan/inandırılan insanların ilgisini çekmemektedir. 1920'de yayımlanmış bir kitapta Talat Paşa'nın soykırım yapılması emri verdiği iddia edilen telgrafın uydurma olduğu 1983'te ortaya çıkarılmıştı. Ancak bu örnekte olduğu gibi 1915 olaylarıyla ilgili pek çok çarpıtma günümüzde ortaya çıkarılsa da dünyadaki algı çok değiştirilememiştir. Çeşitli ülkelere yayılmış, farklı ekonomik, kültürel ve mezhepsel kimliklere sahip Ermenilerin en büyük ortak noktası Türkler tarafından soykırıma uğratılmış oldukları inancıdır. Ermeniler açısından bu mesele bir tarihî mesele değil inanç meselesi haline gelmiştir. Dolayısıyla bu meseleyi ne tartışmaya yanaşırlar ne de tarih ile yüzleşmek adına konuşmaya. Yaptıkları propaganda etkisiyle dünyada ulaştıkları taraftar kitlesi onları 1915 olaylarını tartışmaktan daha da uzaklaştırmaktadır. Oysa Birinci Dünya Savaşı'nın dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de derin acılara sebep olduğu, bu acılardan bütün Osmanlı vatandaşlarının etkilendiği ana fikri üzerinden yapılacak çözümlemeler tarihi gerçeklerin ortaya çıkması adına bir karşılık bulabilir.

Türkiye Ermenilere, arşivlerin karşılıklı olarak açılıp ortak bir komisyon kurularak 1915 olaylarının bütün yönleriyle aydınlatılması teklifinde bulunmuştur. Ancak yaptığı propaganda ile uluslararası kamuoyunda önemli bir mesafe kat etmiş olan Ermeniler bu teklife sıcak bakmamaktadır. Onlar 2015 yılında dünya çapında büyük bir çalışma yaparak "*soykırım tezini*" dünyaya tanıtma amacındadırlar. Bunun ikinci aşaması kurulacak uluslararası baskı ile Türkiye'nin soykırımı tanınmasıdır.

Ermenilerin 2015'e yönelik faaliyetleri tüm hızıyla de-

vam ederken AİHM “soykırım” iddialarıyla ilgili olarak gidişatı değiştirici mahiyette bir karara imza atmıştır. 17 Aralık 2013 tarih ve 275101/08 nolu kararında, 1915 olaylarına *soykırım denmesi zorunluluğunu* kaldırmıştır. Mahkemeye göre soykırım kavramı *net ve hukuki* bir kavramdır. Eylemin *bir grubun bir kısım üyelerini değil tamamını tahrip etmek* kastıyla yapılmış olması gerekir. Soykırım çok dar anlamlı hukuki bir kavramdır, dahası ispatı zordur.

Geçmişte yaşananlar siyasetçilerin insafına bırakılamayacak kadar kıymetlidir. Bu açıdan 1915 olaylarının tarihçiler tarafından tartışılması Türk ve Ermenilerin geçmişiyle yüzleşmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Taraflar arasında kurulacak komisyonların uluslararası temsilcilerin de destekleri ile meselenin çözümüne ve ilişkilerin normalleşmesine önemli katkı sağlayacağı açıktır.

AİHM’nin kararında açıkça vurgulandığı üzere 1915 olayları soykırım olarak nitelendirilemez. Bu durum altında uluslararası camianın mahkeme kararlarına uyması gereklidir. 1915 olayları ilmin ışığında bir çözüme kavuşturulmadan Türk Milletinin soykırım suçlaması ile karşı karşıya bırakılması kabul edilemez bir durumdur.

EK: OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ZORUNLU İSKÂN İLE İLGİLİ BELGELER ¹

Meclis-i Vükela'nın Tehcir Kararı, Ayıntap muhacirlerinin Zeytun'a sevkleri,

Konya'ya Ermeni sevkinin durdurulması, bundan sonra gelecek grubun Halep, Zor ve Urfa bölgelerine sevk edilmeleri,

Haydarpaşa'dan trenle gönderilen Ermenilerin Ayas ve Çankırı'ya sevkleri,

Konya'ya gönderilen Ermenilere sarf edilecek masrafın tespiti için Ermenilerin sayısının belirlenmesi,

Komite mensubu ve sadakatsizlik gösteren Ermeni memurların azilleri,

Zeytun Ermenilerinin ihracı,

Van ve Bitlis Vilâyetlerinde yoğun halde bulunan Ermenilerin tard ve ihrâcı,

Haçın, Dört Yol v.s.'den çıkarılan Ermenilerin sayısı ve gönderildikleri yerler,

Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin Urfa ve Musul'un güneyi ve Zor Sancağı'na gönderilmeleri,

Van Vilâyeti'ndeki Ermenilerin Musul, Zor ve Urfa'ya yerleştirilmeleri,

Düşman taraftarı olan Hristiyanlar ve onlarla işbirliği yapan Müslümanlar hakkında yapılacak muamele,

Ermeni köyleri boşalttırdıkça mevcut durum hakkında bilgi verilmesi,

Rus hududuna yakın olması dolayısıyla Erzurum'da bulunan Ermenilerin ihracı,

1 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara 1995.

Sevk muamelesinin Ermenilerin kalabalık olduğu yerlerde tatbiki,

Ermeni komitecilerinden Azadamard Hacı Hayk Tiryak'ın Ayas'a gönderilmesi,

Ezine'de bulunan 500 Ermeni'nin orada bulunmasının uygun olmadığı ve başka yerlere sevkleri,

Develi'den Aksaray'a gönderilen Ermeniler,

Ermenilerin yerleştirilmeleriyle ilgili talimat ile iâşe ve iskân masraflarına karşılık gönderilen havale,

Konya'ya Sevk Olunan Zeytun Ermenilerine yardım amacıyla bir Amerikalı üye gönderilmek istendiği,

Küçük İncesu dışında liva ve bağlı yerlerden Ermenilerin sevklerinin uygun olmadığı,

Suşehri Ermenilerinin sevkı, Sivas'takilerin sevk olunmaması,

Sis Ermenilerinin sevkı,

On bin muhacirin derhal sevkine imkân olmadığı, sevk edilen Ermenilerin durumlarının tahkiki,

Ermeni murahhassının sürülmesi,

Ermenilerin Bağdat hattının batısına, doğu ve güneyine yerleştirilmeleri,

Ermeni ahalinin sevk yerlerinin bildirilmesi, harp bölgele-
rindeki ahalinin tevzii,

Sevk edilen Ermeniler hakkında yeterli malumat bulunmadığı,

Liva dâhilindeki Müslümanlarla Ermeniler arasındaki sür-
tüşmeler,

Ordu, Perşembe, Ulubey, Görele, Tirebolu, Sürmene ve Trabzon'dan sevk edilen Ermeniler,

İhtida eden Ermenilerin sevkı,

Esnaf ve tüccar Ermenilerin dışındaki komiteci Ermenile-

rin uzaklaştırılması,

Ermenilere seyahat yasağı ve Bulgar tebaasından bir Ermeni'nin Bulgaristan'a gitme talebinin karara bağlanması,

Ermenilerin boşaltıldığı yerlerdeki mahsullerin kaldırılması,

Ermenilerin iskân edilecekleri bölgenin genişletilerek Müslüman nüfusun % 10'u nispetinde iskânı,

Ermenilerin iskânına tahsis edilen yerlerin genişletilmesi,

Ermenilerin menkul mallarını Müslümanlara satabilecekleri,

Uzaklaştırılan Ermeniler arasında rejide görevli kimselerin bildirilmesi,

Sevk olunan Ermenilerin borçlarının tespiti ve mallarının muhafazası,

Ermenilere seyahat yasağının Osmanlı tebaası dışındakileri ilgilendirmedeği,

Sevk olunan Ermenilerin yerleri isimlerinin bildirilmesi,

Tehcir olunan Ermenilerin metrukâtı hakkında yapılacak muameleler,

Zor Sancağında iskân edilen Ermenilerin nüfusun % 10'unu geçmeleri sebebiyle artık oraya sevk yapılmaması,

Katliam yapıldığı yolundaki iddiaların tahkik edilerek Ermeniler için konulan tedbirlerin Hristiyan ahaliye uygulanmaması,

İhtida eden Ermenilerin de uzaklaştırılmaları,

Ermeni askerlerinin amele taburlarına sevk,

Devlet siyasetini ilgilendiren hususlarda izinsiz yayın yapılmaması,

16-60 yaşları arasındaki Ermenilerin dışarı salınmaması,

Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi,

Seferberlik müddetince ülkeye giriş ve çıkışların düzen-

lenmesi,

Ermenilerle birlikte Rumların da sevk,
Erkekleri olmayan Ermeni aileleri ile küçük çocukların
tevzii,

Nakledilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tesviyesi,
Nakledilen Ermenilerin menkul mallarının korunması,
İhtida eden, evlenen ve çocukların miras işlemleri,
Protestan Ermenilerin sevk edilmemeleri,
Ermeni mebus ve ailelerinin ihraç edilmemesi,
İstanbul'daki fotoğrafçı Papazyan'ın sevkinin ertelenmesi,
Ermenilerin sevkîyatındaki zorluk,
Antalya Ermenilerinin sevk olunmaması,
Bilecik-Muratça'daki Ermeni çocuklarının sevk edilmeme-
si,

Simendüferde çalışan memurlarla diğer amelelerin sevk
edilmemeleri,

Öğretmen ve çocukların sevk edilmemeleri,
Haruniye Yetimhanesindeki çocuklara ilişilmemesi,
Bitlis ve Muş Ermenilerinin sevkî,
Asker ve Zabit ailelerinin sevk edilmemeleri,
İhtida eden Ermeni kızlarının evlendirilmeleri,
Kütahya'ya gelen Ermenilerin Haleb'e sevkî,
Memurların Ermenilerden ev satın alabileceği,
Ermenilerin sevkîyatında gözetilmesi gereken gaye ve
esaslar,

Mamuretülaziz'de Ermeni çetelerinin jandarmalarla çatış-
maları,

Ermeni çetelerinin İslâm köylerine tecavüzlerine engel
olunması için tedbir alınması,

Toplanan Ermenilerin korunması ve sevkî,
Hasta Ermenilerin sevk edilmemesi,

Halep'ten Sevk Olunan Ermeniler,
Yozgat, Kırşehir, Haymana, Nallıhan ve Sungurlu'da bulunan Ermenilerle Ankara'dan sevk edilen Ermeniler,
İzmit'ten sevk edilen Ermeniler,
Eskişehir'den sevk edilen Ermeniler,
Kayseri'den sevk edilen Ermeniler,
Karahisar ve Çay'dan Ermenilerin sevkı,
Eskişehir'e sevk edilen Ermeniler,
Diyarbakır'dan sevk edilen Ermeniler ve sevk edilecek Ermeni kalmadığı,
Niğde'de sevk edilecek Ermeni olmadığı,
Mamûretülazîz'den sevk edilen Ermeniler ve Sivas'tan Urfa'ya giden kabilelerin durumu, Urfa'dan dışarıya Ermeni sevkıyatı yapılmaması,
Haleb'ten Şam'a gelip muhtelif yerlere sevk edilen Ermenilerle Hama ve Humus'ta bulunan Ermeniler,
Ermenilerin Musul'a sevkleri,
Karahisâr'dan sevk edilecek Ermeniler,
Ankara, Kalecik ve Keskin'deki Ermenilerin sevkı,
Sevkıyat hakkında tanzim ve tebliğ olunan talimatnameye tam olarak uyulmadığı,
Osmaniye'ye gelen Ermenilerin sevklerinin olaysız tamamlandığı,
Sivas'tan sevk edilen Ermeniler,
Konya'dan yola çıkarılan yabancılar ve Ermeniler, Konya'dan sevk edilen Ermeniler,
Cebel-i Bereket ve Dört Yol Ermenilerinin, tehcir ve uzaklaştırılması,
Dimetoka ve civarından göç eden ahalinin iskan ve iaşeleri,
Halep'te bulunan Aram Efendi'nin akrabasının rahatları-

nın temini,

Humma ve tifo dolayısıyla ölmekte olan muhacirlerin derhal hususi mahallerine sevkleri, yol masrafını karşılayan Ermenilerin gidebilecekleri,

Kütahya'da, Konya'ya sevk edilmek üzere bulunan Ermeniler,

Halep sevkıyatı sırasında iyi hizmetleri görülen Ermenilerin başka yerlerde iskânı,

Akşehir ve Konya'dan sevk edilen Ermeniler,

Diyarbakır'dan gönderilen Ermeniler,

Adana Osmanlı Bankasındaki Ermeni memurların çalışmaları için müsaade talebi,

Usulsüz davranan Tenos Kaymakamının azli,

Ermeni kabilelerinin işlerinin temini,

Ermeni sevkıyatının durdurulması,

Sevkıyat sırasındaki tecavüzlerin önlenmesi,

Birecik'ten Ermenilerin sevkı,

Katolik, Protestan ve asker ailelerinin uygun mevkilere yerleştirilmesi,

Dördüncü ordu bölgesine sevk edilen Ermenilerin işi,

Uygunsuz hareketlerde bulunan jandarmanın Divan-ı Harb'e sevkleri,

Ermenilerin sevkı sırasındaki suistimallerin önlenmesi,

Halep yoluyla Zor'a gelen Ermeniler,

Zor'a gelen Ayıntap ve İzmitli Ermeniler,

Zor'a ulaşan Ayıntap, Tekfurdağı, Karahisâr ve Akşehir Ermenileri,

Zor'a gelen Maraş, Bursa ve Adapazarlı Ermeniler,

Zor'a gelen İzmit ve Samsunlu Ermeniler,

Sevkten istisna edilen şimendüferde müstahtem Ermenilerin miktarı,

Sevkten istisna edilen Düyûn-ı Umûmiye ve Reji İdare-
si'ndeki Ermeni Memurların Bildirilmesi,

Ermenilerin bulundukları vilâyet dışına çıkarılmamaları,
İzinsiz Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılmamala-
rı,

Ermenilerin İsviçre'ye büyük miktarda para kaçırmaları,
Hiyanet etmeyen ve komitelerle ilişkileri olmayan Ermeni-
lerin sevk edilmemeleri,

Ermeni sevkıyatının durdurulması,
Sevkiyat Müdürü Abdülahad Nuri Bey'in hazırlayacağı
rapor,

Vilâyet dâhilinde kalan Ermenilerin durumlarının bildi-
rilmesi,

Ermeni ailelerinin iskân ve işçeleri,
Ermeni amelenin Maraş'a dönmesi,
Sevk edilmeyen, başka mahallerden gelen ve yolda olan
Ermenilerin miktarı,

Mutasarrıfın Ermenileri Himayesi,
Balıkesir Ermenilerinin münasip köylere dağıtılması,
Kimsesiz Ermenilerin iskân ve işçeleri,
Ermeni ailelerinin tertip edildiği mahallerin ve Ecnebi tâbi-
iyetinde olanların bildirilmesi,

Sevk edilen Katoliklerin yerlerine iadeleri,
Tahliye edileceklerin yetimlerinin yetimhanelere yerleşti-
rilmesi,

Halep'deki yabancı Ermenilerin sevkı,
Halep'deki yabancı Ermenilerin sevkı,
Emval-i Metruke Tasnif Komisyonlarının Maliye Nezâre-
ti'ne ilhak edildiği,

Halep'deki yabancı Ermenilerin Zor'a Sevkı,
Ermenilere tebligata göre muamele edilmesi,

Rakka'da bulunan Ermeni kadın ile iki kızının Halep'e iadeleri,

Konya'daki zararlı ve çeteci Ermenilerin Zor'a sevkleri,
Ermeni yetimlerinin iâşesi,

Ermeni kızlarının ailelerinin yanına veya Darüleytam'a yerleştirilmeleri,

Ermeni Simendüfer memur ve müstahdemlerinin izinsiz olarak bulundukları yerleri terk etmemeleri,

Musul'a sevk edilmek için İzmir'den gönderilen Ermenilerin nerede bulunduklarının tahkiki,

Zararlı olup ihracı gereken Ermenilerin miktar ve isimlerinin bildirilmesi,

Beyan olunan Ermenilerin gitmelerine müsaade olunması,
Kimsesiz ve muhtaç Ermenilerin iâşesi,

İhraç edilen komiteci Ermenilerin faaliyetlerini gösteren bir defter gönderilmesi,

Kale'den çıkan Ermenilerin değersiz mallarının dağıtılması,

İzmir'den gönderilen komitecilerin Maraş'a sevkleri,
Komiteci Ermenilerin İzmir'den Zor'a Sevkleri,

Sevk edilecek Ermenilerin nerelere gönderilecekleri,

Yozgat'taki çıplak sefil ve yakacaksız mültecilerin ihtiyaçlarının temini,

Zor'a gönderilecek Ermenilere tahsisat sağlanması,

Ermenilerin tehcir nedenleri,

Terk edilmiş emlâk ve araziden Ziraat Bankası'na olan borçların ödenmesi,

Geyve'de çeteci Ermenilere yataklık yapan Ermenilerin Sevk Edilmeleri,

Ermenilerin geri dönmelerine müsaade edildiği,

Memleketlerine avdet edecek ahali için alınan tedbirler,

Ermenilerin sevkinde alınan tedbirler,
Rum ve Ermenilerin cemaatlerine iadeleri,
Ermenilerin geri dönüşlerine kolaylık gösterilmesi ve ihtiya-
yaçlarının sağlanması,
Ermenilerin geri dönmeleri esnasında dikkat edilecek hu-
suslar,
Ermenilerin memleketlerine iadeleri,
Tehcir sırasında suç işleyenlerin Divan-ı Harblerde yargı-
lanması,
Ermenilerin sevk ve iadelerine nezaret eden heyetlerin
masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanması,
Tarafsız hukukçulardan tehciri soruşturma komisyonu
oluşturulması,
Geri dönen Ermenilerin en muhtaçlarına yardım edilmesi,
Ermeni çocukları hakkında yapılan muamele,
Sevk olunacak Ermenilerden kadın, çocuk ve hastaların
araba ile sevkı,
Köylerde bulunan güçsüz Ermenilere yapılacak yardımlar
ile ilgili talimatnamenin açıklanması,
Ermenilerin sevk ve iâşe masraflarının karşılanması,
Sevkiyata tabi Ermenilere verilecek harcırah,
Ermeni yetimlerinin güvenliğinin sağlanması,
Geri dönen Rum ve Ermenilerin mallarının iadesi,
Karma Heyet'in Ermeni ve Rumların durumlarını incele-
mesi,
Ermeni yetimleriyle ilgili şikâyetler hakkında tahkikat ya-
pılması,
Müslüman muhacir ve mültecilerin mağdur edilmemesi,
yapılan masrafların Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanması,
Ermenilerin topluca yer değiştirmelerine meydan veril-
memesi,

Tehiri uygun olmayan Ermenilerin sevkleri,
Geri dönen Rum ve Ermenilerin iaşe, sevk ve iskân durumlarını inceleyecek komisyonun masraflarının karşılanması,

İslam aileleri yanında bulunan Ermeni çocuklarının Ermenilerden oluşan komisyona teslimi,

Yalova ve Lâledere'ye geri dönen Ermenilerin emlâk ve arazilerinin iadesi,

Yerleri değiştirilen Ermeni ve Rumlara ait malların iadesi,

Tehcir sırasında Ermenilere fenalıkta bulunanlar hakkında tahkikat,

Keskin Kazası Kaymakamı Talat Bey'in Ermenileri Öldürdüğü iddiasının araştırılması,

Resmi dairelere geçici olarak nakledilen eşyaların sahiplerine verilmesi,

Gayr-i Müslim çocukların akrabalarına veya cemaatlerine teslimi,

Geri Dönen Ermenilerin iaşesi Müslüman ettirilmiş iki Ermeni Çocuğunun geri verilmesi,

Tehcir meselesinden dolayı Halep'e sevk edilen tutuklu memurların Antep'e iadeleri talebi,

Ermeni ve Rum mültecilere yapılan yardımlar,

Ermeni ve Rumların bazı vergilerden muaf tutulması,

Ermenilerin iaşesinin temini,

Rum ve Ermenilerin dönüşlerini inceleyen kişilere kolaylık sağlanması,

Memleketlerine geri dönenlerin mallarını teslimi,

Almanya'ya kaçanların iadesi,

Ermeni dul ve yetimlerin yerleştirilmesi,

Ermenilerin memleketlerine iadeleri için para gönderildiği,

Mültecilerin parasız olarak sevk edilmeleri,
Tehcir sırasında suç işleyenlerin yargılanması,
Rum ve Ermeni ahaliye tecavüzatta bulunulduğu iddiala-
rının asılsız olduğu,

Hukuk Müşaviri Mehmet Münir Bey'in Ermeni faaliyetleri
ve tehcir sebepleri hakkındaki raporu,

Piskopos Kendifyan'ın Diyarbakır'dan Ermeni faaliyetle-
riyle ilgili mektubu,

Tehcir olayına karışmış olup, halen tutuklu olanlar hak-
kında uygulanacak muamele,

İngiliz Siyasi Mümessilinin Ahmed Refik için af talebi,

Ermenilerin vergiden muaf olması,

Çankırı'ya gönderilen bazı Ermenilerin tekrar İstanbul'a
dönebilmeleri,

Ermenilerin iâşe ve iskân masraflarının Muhacirîn Tahsi-
satından tesviyesi,

Sürgün edilen Ermenilerin borçlarının alınmayacağı,

Ticaret ve benzeri suretlerle ikamet eden Ermenilerin yer-
lerinde bırakılmaları,

Göç eden Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve eşyalarla,
sevkleri tehir edilen Ermeniler,

Sevk olunan Ermenilerin yollarda korunmaları, bunlara
saldıranların cezalandırılmaları,

Erzurum'dan sevk olunan Ermenilerin taarruza uğradığı,
muhafazaları için gerekli önlemlerin alınması,

Ermeni Katolik misyonerlerin Erzurum'da kalmaları,

Ermeni çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmesi,

Ermeni sevkياتın emniyet içinde yapılması,

Sahipsiz Ermeni çocuklarının durumu,

Dersim eşkıyasının Ermeni kabilelerine saldırıları,

Sevk edilen Ermenilerin mallarının muhafaza edilmesi,

Mültecilerin Ermeni köylerinde iskânı,
Düyun-ı Umumiye'deki Ermeni memurların yerinde kal-
ması,
Metrûk malların muhafaza ve deftere kaydedilmesi.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Atatürk Araştırma Merkezi, *Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2000.

Atatürk Üniversitesi, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985.

Bal, İdris-Mustafa Çufalı, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*,

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul 2008.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, C. I-II, Ankara 1995.

-----, *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, İstanbul 2001.

-----, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara 2001.

-----, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara 2001.

-----, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Ankara 2001.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara 1995.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri 1896-1919*, C. I-II, Ankara 2007.

-----, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C. I-V, Ankara 2002.

Binark, İsmet, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, Ankara 2001.

Cöhçe, Salim, "Anahatlarıyla Osmanlı Ermenilerinin Siyasallaşma Süreci", *Türk Yurdu*, C. 25, S. 225, Ankara 2006, s. 34-41.

Dabağyan, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2006.

Dilan, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, C. I-V, Ankara 2005.

Dokuz Eylül Üniversitesi, *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir 1983.

Erciyes Üniversitesi, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. I-IV, Kayseri 2007.

-----, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C. I-IV, Kayseri 2009.

Gust, Wolfgang, *Alman Belgeleri Ermeni Soykırımı 1915-16 & Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, İstanbul 2012.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2001.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001.

İlter, Erdal, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *OTAM*, S. 6 (1995), s. 155-171.

Kantarıcı, Şenol, *Ermeni Dosyası & Tarih ve Uluslararası*

İlişkiler Boyutuyla, İstanbul 2011.

Karakaya, Recep, "Amerika Birleşik Devletleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Dergisi*, S. 46 (2007), İstanbul 2009, s. 85-103.

Kılıç, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul 2003.

Ki Yung Lee, *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Ankara 1998.

Konukçu, Enver, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı*, Ankara 1990.

Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

Onur, Hüdavendigar, *Ermeni Olayları Kronolojisi*, İstanbul 2008.

Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 2000.

Özdemir, Hikmet vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2010.

Öztürk, Mustafa, *Belgelerle Ermeni Meselesi*, İstanbul 2009.

Perinçek, Mehmet, *Rus Devlet Arşivinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul 2007.

Sarınay, Yusuf, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İstanbul 2012.

Şahin, Enis, "Türkiye'nin Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni Mezalimini Engelleme Çabaları (1917-1918)", *Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı*, Ankara, 1998, s. 409-437.

Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, İstanbul 2005.

-----, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara 1986.

Tellioğlu, İbrahim, "Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar)", *International Review of Turkish Studies*, C. 1, S. 3, Güz 2011, s. 46-61.

-----, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. II, Ankara 2014, s. 107-136.

Türk Tarih Kurumu, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. I-X, Ankara 2014.

Türkdoğan, Berna, *1915'ten Günümüze Tehcir/ Türk Ermeni İlişkileri*, İstanbul 2006.

Yerasimos, Stefanos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara 2005.

*T*ürklere karşı ayaklandık. Barışı sabote etmek için savaştık bile. Artık hepimiz Türklerin düşmanı olan İtilaf Devletlerinin kampındaydık. Türkiye'den "denizden denize Ermenistan" talep etmekteydik. İtilaf Devletlerinin ordularını Türkiye'ye göndermeleri ve hâkimiyetimizi temin etmeleri için Avrupa ve Amerika'ya resmi çağrılar yaptık. Nihayet şu da var ki, var olduğumuz sürece aralıksız olarak Türklerle savaştık. Öldük ve öldürdük...

Askeri operasyonlara katıldık. Kandırıldık ve Rusya'ya bağlandık. Tehcir doğrudu ve gerekliydi. Bu yöntem en kesin ve uygun olanıydı. Gerçekleri göremedik, olayların sebebi biziz. Barışı reddetmemiz ve silahlanmamız büyük bir hataydı. Sevr Antlaşması gözümüzü kör etmişti. İsyanımızın temelinde İtilaf Devletlerinin bize vadettiği büyük Ermenistan hayali vardı. Ama biz hiçbir zaman devlet olmadık. Türkiye Ermenistan'ı diye bir devletin hayalden öte olmadığı gerçeğini göremedik...

Kaderden şikâyet etmek ve felaketlerimizin sebeplerini kendi dışımızda aramak acıklı bir durumdur. Bu bizim millî psikolojimizin karakteristik bir özelliğidir ve Taşnaksutyun Partisi de bundan kaçamamıştır. Sanki, uzak görüşlü olmamız bir kahramanlıktı, çünkü isteyen herkes, Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar, Gürcüler, Bolşevikler, tek kelimeyle bütün dünya bizi kolayca aldattı, atlattı ve ihanet etti. Oysa bizler safça bu savaşın Ermeniler için yapıldığına inandırılmıştık...

Ovanes Kaçaznuni

Ermenistan'ın İlk Başbakanı

Taşnaksutyun Partisinin Kurucusu

Not: Bu bilgi, Kaçaznuni'nin 1923'te Bükreş'te yapılan Taşnaksutyun Genel Kurultayına sunduğu rapordan alınmıştır.

